साप्ताहिक
माणूस

शनिवार । १३ मार्च १९७६ । एक रुपया

मुख्यमंत्र्यांना शुद्धीकरणाची मोहीम का हाती घ्यावी लागली ?

मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांच्या कारकीर्दीला एक वर्ष पूर्ण होते न होते तोच आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांचे डाव उलटवण्यासाठी त्यांना 'शुद्धीकरण मोहीम' हातात घ्यावी लागली ! शंकररावांच्या वर्ष-भराच्या कारभाराची बेरीज–वजाबाकी करावयाचे ठरवले तर वर्षाच्या आतच त्यांच्यावर नाराज होणाऱ्यांची संख्या वाढली आणि शंकररावांच्या बाजूला असणाऱ्यांच्या त्यांच्या पूर्वीच्या माणसांत घट होऊ लागली ! अनेक निर्णयांपासून शंकररावांना मागे यावे लागले आहे. सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या सुट्या हे याचेच एक उदाहरण ! नाराज होणाऱ्यांमध्ये आमदार फार मोठ्या प्रमाणावर आहेत. वशि-ल्याने होणारी कामे होईनाशी झाली, त्यामुळे नाराजीचे प्रमाण वाढले. अडचणींच्या काळात शंकररावांना साथ दिली, पण आता कोठे वर्णी लागत नाही, म्हणून पूर्वीच्या त्यांच्या माणसांत घट होत आहे. हेतू ठेवून साथ दिली त्यांची कसोटी लावली गेली. वसंतराव नाईकांना शेवटी शेवटी आमदार 'पाईपवाडा' असे संबोधू लागले होते. तर शंकररावांची कारकीर्द सुरू होऊन काही दिवस झाले नाहीत तोच त्यांना लोक 'हेडमास्तर' म्हणू लागले ! कडक शिस्तीच्या हेडमास्तरच्या शिस्तीला कंटाळलेले विद्यार्थी वा मास्तर बोलतात तसे चव्हाणांबद्दल बोलले जाऊ लागले. मंत्रिमंडळ बैठक संपली की मंत्री वर्ग सुटला म्हणत. काही मंत्री, आमदार ह्यापुढे जाऊन 'आणीबाणीमुळे शंकरराव मुख्यमंत्रिपदावर टिकून आहेत,' 'आणीबाणी हेडमास्तरांच्या पथ्यावर पडली,' असे जाहीरपणे बोलत होते. दुसऱ्या वार्ताहरांच्या मताप्रमाणे आपली मते बनवून कॉलम लिहिणारे दिल्लीच्या आपल्या 'पक्क्या' माहितीचा हवाला देऊन 'शंकरराव चालले' असेही सांगत. तेही आता फोल ठरले आहे.

शंकरराव चव्हाण गेल्या वर्षी मुख्यमंत्री झाले त्याला इतरही काही गोष्टी जबाबदार होत्या. त्याप्रमाणेच वसंतरावदादा पाटील, यशवंतराव मोहिते आदींनी वसंतराव नाईक यांच्या विरोधी भूमिका शेंवटी शेवटी घेतली, हेही कारण होतेच. दादा-मोहिते यांच्या पवित्र्यामुळे शंकररावांचे पारडे जड झाले याविषयी शंका नाही. दादाप्रभृती शंकररावांच्या फळीत उभे राहिले यालाही गणित होते. मराठवाड्याला मुख्यमंत्रिपद मिळाल्याशिवाय आपला मार्ग साफ होत नव्हता. तो मोकळा करण्यासाठी मराठवाड्याला मुख्यमंत्रिपद मिळणे आवश्यक होते. त्याकरता १९७७ च्या निवडणुकीची वाट पाहणे हा दूरचा पल्ला ठरला असता. म्हणून जवळची वाट शोधण्या-करता अखेरची दोन वर्षे मराठवाड्याला संधी द्यावी व १९७७ नंतर आपले घोडे दामटावे या हेतूने दादा-मोहिते-पवार, शंकरराव चव्हाण यांच्या बाजूला गेले होते.

यशवंतराव चव्हाण यांच्यामुळे आपल्या गळ्यात मुख्यमंत्रिपदाची माळ पडणार नाही हे स्पष्ट झाल्यावर शंकररावांनी यशवंतरावां-विरुद्ध नाराज झालेल्या केंद्रीय नेतृत्वाचा आधार घेतला आणि आपले घोडे गंगेत न्हावले. आपल्याविरुद्ध चाललेल्या कारवाया तुमच्याही अस्तित्वाच्या दृष्टीने धोकादायक आहेत, याची जाणीव पश्चिम महाराष्ट्रातील नेत्यांना देण्यात आली. या जाणिवेमुळेच शंकरराव सत्तेवर येऊन चाळीस दिवसही झाले नव्हते तेव्हापासून बागायतदारांची लॉबी होऊ लागली असल्याचे माणूसच्या ५ एप्रिलच्या माझ्या वार्तापत्रात मी नमूद केले होते. त्यात दादांचा पुढाकार अस-ल्याचे बोलले जात होते. परंतु दादांना यासंबंधी विचारले तेव्हा दादांनी 'शरद पवारांना पुढे आणले पाहिजे. आतापासूनच त्यांना तयार केले पाहिजे. मी मुख्यमंत्रिपदाचा वाटेकरी नाही,' असे सांगि-तले होते. श्री. शरद पवार मुख्यमंत्रिपदाचे उमेदवार आहेत असे चित्र निर्माण झाले, की त्यांच्याविरुद्ध मोहीम सुरू होऊन आपला मार्ग निर्वेध करून ठेवायचा असा दादांचा विचार आहे, हे मी ताडले होते. शंकररावांविरुद्ध लॉबी तयार होत आहे याचा दादांनी इन्कार केला नव्हता हे महत्त्वाचे आहे. शंकरराव चव्हाण दोन-तीन वर्षांकरता मुख्यमंत्री आहेत, असा प्रचार सुरुवातीपासूनच होता. १९७७ च्या निवडणुकीनंतर मुख्यमंत्री होण्याचे वसंतरावदादांनी ठरवले होते, याला मुंबईतील एका माजी मंत्र्याने दुजोरा दिला होता. १४ सप्टेंबर १९७५ रोजी या मंत्र्याने '१९७७ मध्ये दादा नेतेपदासाठी

साप्ताहिक माणूस

वर्ष पंधरावे–अंक : चाळीसावा (४०)

१३ मार्च १९७६

मूल्य : एक रुपया

संपादक
श्री. ग. माजगावकर
साहाय्यक
दिलीप माजगावकर
सौ. निर्मला पुरंदरे
□
वार्षिक वर्गणी : छत्तीस रुपये
सहामाही वर्गणी : वीस रुपये
परदेशची वर्गणी : पंचावन्न रुपये
□
प्रकाशित लेख, चित्रे इत्यादीबाबतचे हक्क स्वाधीन. अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी चालक सहमत असतीलच असे नाही.
□
राजहंस प्रकाशन संस्थेच्या मालकीचे हे साप्ताहिक संस्थेतर्फे मुद्रक व प्रकाशक **श्री. ग. माजगावकर** यांनी साप्ताहिक मुद्रण, १०२५ सदाशिव, पुणे येथे छापून तेथेच संस्थेच्या कार्यालयात प्रसिद्ध केले.
□
साप्ताहिक माणूस
१०२५ सदाशिव पेठ
नागनाथ पाराजवळ
पुणे ४११ ०३०
□
दूरध्वनी : ४३४५९
□

'कॉन्टेस्ट' करतील. मुख्यमंत्रिपदासाठी शो-डाऊन होईल आणि दादा तेव्हा विजयीही होतील,' असे म्हटले होते. 'मला मुख्यमंत्री व्हावयाचे नाही. ठराविक वयानंतर राजकारणातून निवृत्त व्हावे व विधायक स्वरूपाचे काम करावे असे माझे मत आहे. पण हा निर्णय मला एकट्याने घेणे जमेल का हे पाहावे लागेल,' असे वसंतराव-दादांनी डिसेंबर १९७५ मध्ये, माजी मंत्र्याने दिलेल्या माहितीसंबंधी त्यांना विचारले तेव्हा सांगितले होते. यशवंतरावांनी संमती दिली तरच वसंतरावदादा निवृत्तीचा विचार करणार हे त्यांच्याच विधानातून स्पष्ट होत होते. दादांनी निवृत्तीचे विचार माझ्याजवळ बोलून दाखवले त्याच्या आधी काही दिवस मुंबईत प्रबोधनकार ठाकरे प्रतिष्ठान स्थापनेच्या समारंभात शिवसेनाप्रमुख बाळ ठाकरे यांनी 'महाराष्ट्राच्या किल्ल्या दादांच्या हातात सुरक्षित आहेत' असे विधान केलेले होते. मुख्यमंत्रिपदाची आपल्याला अभिलाषा नाही, असे वातावरण निर्माण करण्याचा दादांचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न होता, तर त्यांच्या पत्नी त्याच वेळी दादांना मुख्यमंत्रिपद मिळावे यासाठी प्रयत्नपूर्वक वातावरण निर्माण करण्याच्या कामाला लागल्या होत्या. ताईंच्याविरुद्ध दादा आम्हा काही पत्रकारांजवळ बोलले होते. तेव्हा क्षणभर असेच वाटले, की दादा हे मनापासून बोलले असतील तर पति-पत्नीत मतभेद झाला असून तो टोकापर्यंतही जाऊ शकेल. पण हा विचारही क्षणभरच आला. पुढे ताईंशी बोलताना दादा-ताई जे काही करत आहेत, जे बोलत आहेत ते दोघे एकमेकांच्या विचारानेच करत आहेत, याविषयी खात्री झाली आणि 'आपल्या राजकारणासाठी दादा ताईंचा उपयोगही करून घेतील,' या महाराष्ट्र काँग्रेसमधील एकाच्या विधानाचीही आठवण झाली. शंकरराव चव्हाण मुख्यमंत्री झाल्यानंतर पाच-सहा दिवसांनी या गृहस्थाने हे विधान केले होते.

१९७७ ची निवडणूक जवळ येऊ लागली तशी दादांच्या हालचाली वाढणे साहजिकच होते. या हालचाली यशस्वी झाल्या असत्या तर दादा व ताईंची महत्त्वाकांक्षा पूर्ण झाली असती. पण त्या यशस्वी होऊ नयेत म्हणून शंकरराव चव्हाण व महाराष्ट्र काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री. पी. के. सावंत यांनी 'शुद्धिकरण मोहीम' करण्याचे ठरवले. जमिनीची कमाल धारणा मर्यादा कमी करण्यास दादांचा विरोध होता. पाटबंधाऱ्याचे ५० टक्के पाणी अन्नधान्यासाठी वापरण्यास व या धोरणांची अंमलबजावणी करण्यास दादांचा विरोध होता. शुगर सिंडिकेटचे हितसंबंध ते जपत होते. 'आम्हाला सरकार व पक्ष कोणत्याही हितसंबंधितांच्या वर्गापासून मुक्त ठेवायचा आहे. 'डी क्लास' केल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने गरिबांचे कल्याण होणार नाही,' असे महाराष्ट्र काँग्रेसच्या उच्चपदस्थाने माझ्याजवळ उद्गार काढले होते. 'ओलिताखालील ५० टक्के क्षेत्र अन्नधान्याखाली आणले तर उसाचे क्षेत्र कमी होणार आहे' असे दादांनीच सांगितले होते. ज्यांच्याकडे पाटबंधारे खाते आहे, त्यांचीच ही भूमिका असेल तर हे शंकररावांचे ओलिताखालील ५० टक्के क्षेत्र धान्याखाली आणण्याचे धोरण यशस्वी कसे होणार होते? हाही प्रश्नच होता. या धोरणाच्या झारीतील शुक्राचार्य व्हावयाचे दादांनी ठरवले होते असे म्हटले जाते. दादांच्या बाबतीत महाराष्ट्र काँग्रेसचे नेते असेही सांगतात की, शंकररावांनी दादांच्यावर पूर्ण विश्वास टाकला होता म्हणूनच मंत्रि-

मंडळाच्या उपसमित्यांपासून महत्त्वाच्या चोवीस समित्यांवर दादांना शंकररावांनी घेऊन बऱ्याच समित्यांचे अध्यक्ष केले होते. पण दादांनी निर्णय घेण्याचे सतत टाळले. शंकरराव–दादा संघर्षाला अंतर्गत सुरुवात झालीच होती. कोल्हापूर जिल्ह्यातील काळम्मावाडी धरणाच्या पाण्यासंबंधी शंकरराव चव्हाण यांनी ज्या दिवशी निर्णय घेतला त्याच दिवशी दादांविरुद्धची जाहीर शुद्धिकरण मोहीम सुरू झाली. काळम्मावाडीसंबंधी निर्णय घेण्याचे दादा टाळत होते. त्या धरणाला १० टी. एम. सी. पाणी मिळू शकेल, अशी भूमिका घेत घेत दादा काळम्मावाडीसाठी १८–१९ टी. एम. सी. पाणी देण्याची तयारी दर्शवीत होते. कोल्हापूरकरांची ३५ टी. एम. सी. पाण्याची मागणी होती. दादा १९ पेक्षा अधिक पाणी देता येणार नाही म्हणत होते. शंकररावांनी काळम्मावाडी धरणाच्या पाण्याचा निर्णय घेऊन २८ टी. एम. सी. पाणी मंजूर केले. १९ पेक्षा जास्त पाणी नसताना २८ टी. एम. सी. एवढे पाणी कोणाच्या जटेतून अवतरले असाही प्रश्न शंकररावांना विचारला गेला होता. जे शक्य नाही असे दादा म्हणत होते, त्याच्यावर अधिक देऊन दादा कसे अडसर होत होते हे दाखवून दिले गेले. इकडे दादांच्या उपस्थितीमध्ये, त्यांच्या पत्नी शालिनीताई, सामान्य माणसांना दादा सहजपणे भेट देतात, पण मुख्यमंत्री आमदारांनाही भेटत नाहीत असे भाषण करून शंकररावांविरुद्ध जणू मोहीमच सुरू करत होत्या. १९७७ च्या लढतीची–मनसुबे पूर्ण करण्याची ही तयारी चालली होती, असा याचा अर्थ महाराष्ट्र काँग्रेसचे नेते लावीत होते व मुख्यमंत्र्याच्या गोटातही हा अर्थ लावला जात होता. जनमानसात शंकरराव चव्हाण यांच्याविरुद्ध वातावरण निर्माण करण्याचे पद्धतशीर प्रयत्न चालले होते. त्यातूनच चंदिगडच्या काँग्रेस अधिवेशनात पंतप्रधानांनी शंकरराव चव्हाणांना भेट दिली नाही, हाही प्रचाराचा एक सूर होता, असे महाराष्ट्र काँग्रेसचे पदाधिकारी सांगतात. हा प्रचार होता की वस्तुस्थिती, ही गोष्ट वेगळी. पण मध्यंतरी हे बऱ्याच वेळा ऐकू येत होते हे मात्र खरे ! शिवसेना व संघटना काँग्रेस नेत्यांबरोबर दादांनी संगनमत चालवले होते, असे दुसऱ्या बाजूने सांगितले जात होते.

अशी माहिती ज्या सत्ताधाऱ्यांजवळ आहे ते सत्ताधारी आपला मार्ग साफ राहावा, याकरता प्रयत्नात असणे हा राजकारणाचा स्थायीभाव आहे. दोन्ही बाजू आपले मार्ग 'साफ' व्हावेत या प्रयत्नात राहणेही स्वाभाविक आहे. महाराष्ट्राच्या राजकारणात याच घटना घडत आहेत. शंकरराव चव्हाण, पी. के. सावंत यांनी यशवंतराव चव्हाण यांना डावलून पावले उचलली असल्यामुळे वसंतरावदादा पाटील यांना यशवंतरावांचा पाठिंबा आहे असा सरळ अर्थ अलिकडच्या घटनांवरून लावला जात आहे एवढे नक्की.

वर्षभरानंतर खऱ्या अर्थाने शंकरराव चव्हाण यांचे मंत्रिमंडळ तयार झाले आहे. गेल्या वर्षी सत्तेवर येताना बी. जे. खताळ यांचा अपवाद करता नाईक यांच्या मंत्रिमंडळातीलच चेहरे चव्हाण मंत्रिमंडळात होते. शंकररावांना आपल्या विश्वासातील सहकारी हवे होते. त्यासाठी मंत्रिमंडळात पुनर्रचना करणे जरुरीचे होते. लोकसभेच्या निवडणुका ठरल्या वेळेप्रमाणे झाल्या असत्या तर या निवडणुकांच्या तोंडावर असंतोषाला वाव ठेवणे उचित नव्हते. म्हणून मंत्रिमंडळाची पुनर्रचना करण्याचा विचार पुढे ढकलला. परंतु आता लोकसभेच्या निवडणुका लांबणीवर पडल्या असून १९७७ मध्ये लोकसभा व विधानसभा यांच्या निवडणुका एकदमच होतील. विधानसभा निवडणुकीच्या वेळी मुख्यमंत्रीपदाची महत्त्वाकांक्षा असलेले आपले प्रयत्न जोराने चालू ठेवतील. अशी व्यक्ती सरकारात असेल तर ती अधिक डोईजड ठरण्याची शक्यता असते. यासाठी ज्यांचे मुख्यमंत्रिपदासाठी प्रयत्न आहेत त्यांना दूर करणे आणि आपले हेतू तडीस लावण्याकरता योग्य वातावरण निर्माण करणे असे शहकाटशह यांचे राजकारण आकार घेत असते.

तसे पाहिले तर मंत्रिमंडळवाढीचा विचार शंकररावांनी बराच आधी केला होता. नागपूरच्या विधानसभा अधिवेशनानंतर मंत्रिमंडळ वाढवण्याचा प्रयत्न चालला होता. परंतु शंकररावांसमोर काही अडचणींच्या नावांचा पेचप्रसंग होता. माजी मंत्री नाशिकराव तिरपुडे यांना मंत्रिमंडळात घ्यावे यासाठी जोरात प्रयत्न होते. काँग्रेस अध्यक्ष बारूआ यांचाही या प्रयत्नांना आशीर्वाद होता. तिरपुडे यांना मंत्रिमंडळात घेण्यास शंकरराव चव्हाण यांचा विरोध होताच. त्या वेळी बारूआ यांच्याऐवजी दुसरा कोणीतरी अध्यक्ष होण्याचाही विचार चालला असल्याने नवा अध्यक्ष आल्यावर बारूआंचा दबाव राहणार नाही अशा हिशोबाने शकररावांनी मंत्रिमंडळवाढीचा विचार पुढे ढकलला. परतु बारूआच पुन: अध्यक्ष होणार हे स्पष्ट झाले. तिरपुडे यांना पंतप्रधानांकडून नकार घेतला की आपली अडचण आपोआपच संपेल, अशा गणिताने मंत्रिमंडळ वाढीचा बेत चंदीगढ काँग्रेस अधिवेशनानंतर पार पाडावयाचा असे मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी ठरवले. मधल्या काळात वसंतरावदादा पाटील यांच्या पत्नी शालिनीताई यांनी महाराष्ट्राच्या मुलुखगिरीस निघाल्याच्या थाटात दौरा करून आपल्या पतीच्या उपस्थितीमध्ये मुख्यमंत्र्यांविरुद्ध तोफ डागण्यास सुरुवात केली. याच सुमारास मुख्यमंत्री चव्हाण यांनी ज्या शाळांचे निकाल कमी लागले आहेत त्या शाळा बंद करण्याचे धोरण जाहीर केले. हा निर्णय शैक्षणिक क्षेत्रासंबंधी होता. पण राजकारणाने सर्व क्षेत्रे व्यापली असल्याने या निर्णयालाही राजकीय डावपेचाचे स्वरूप देण्याचा प्रयत्न झाला. आदिवासींसाठी म्हणून चालवलेल्या आश्रमशाळांपैकी काही शाळांत गैरकारभार चालला होता. त्याबद्दलही कारवाई करण्याचे सरकारने ठरवले. महाराष्ट्राच्या दौऱ्यावर असताना परराष्ट्रमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी सातारा जिल्ह्यात भाषण करून 'अटी घालून शिक्षणाचा प्रसार रोखला जाऊ नये' असे म्हटले. परीक्षांचे निकाल कमी लागतात म्हणून माध्यमिक शाळा बंद करण्याच्या निर्णयाला अनुलक्षून यशवंतरावांचे हे विधान होते. यशवंतरावांचे हे विधान आणि यशवंतरावांना मानणारे दादासाहेब रूपवते यांनी आश्रमशाळांतील गैरकारभाराबाबत सरकारने उपाय योजले ते आदिवासींच्या विरोधात आहेत असे पंतप्रधानांना सांगितले ही घटना, अशा दोन्ही बाबी शंकररावांविरुद्धच्या पवित्र्याचा भाग आहे असा अर्थ महाराष्ट्र काँग्रेसचे पदाधिकारी व मुख्यमंत्र्याच्या बाजूचे इतर लावत होते. दादासाहेब रूपवते यांना मंत्रिमंडळातून काढले जाऊ नये म्हणून व मंत्रिमंडळातून त्यांना काढल्यावर पुन: मंत्रिमंडळाने रूपवते यांना घ्यावे यासाठी यशवंतरावांनी प्रयत्न केले होते.

शंकररावांनी गणपतीची सुटी बंद करण्याचा निर्णय जाहीर केला, तोही यशवंतराव चव्हाण यांना मान्य नव्हता. शंकररावांच्या अनेक निर्णयाविरुद्ध यशवंतराव होते. यामुळेच वसंतरावदादा मुख्यमंत्री होण्यासाठी त्यांचे स्वतः व शालिनीताई यांच्यामार्फत जे प्रयत्न चालले होते ते यशवंतरावांच्या संमतीनेच चालले आहेत असे शंकरराव–पी. के. सावंत गटाचे म्हणणे.

'आपल्याला संपवण्यासाठी मी मुख्यमंत्रिपदासाठी प्रयत्न करतो आहे असे कारण सांगितले जाईल, हा आपल्याविरुद्धच्या प्रचाराचा भाग असेल' असे दादांनी डिसेंबरमध्ये माझ्याजवळ बोलून दाखवले होते. दादांना मंत्रिमंडळातून वगळल्यानंतर बाळासाहेब सावंत असेही म्हणाले की, 'मुख्यमंत्रिपदाची अपेक्षा धरण्यात काहीही चूक नाही. पण त्यासाठी जे मार्ग अवलंबले जात होते ते योग्य नव्हते.गरिबांच्या कल्याणासाठी आखलेल्या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी रोखणे, हे केव्हाही योग्य नाही.' □

मागील घटनांचा थोडा आढावा घेणे जरूरीचे वाटते. वसंतराव नाईक मुख्यमंत्री असताना पंतप्रधानांची नागपूरची सभा उधळण्याचा प्रयत्न झाला होता. त्यानंतर पंतप्रधानांची पुण्याला सभा व्हावयाची होती. तेव्हा या सभेची जबाबदारी वसंतरावदादा पाटील घेणार असतील तर आपण पुण्याला येऊ, असे श्रीमती गांधी यांनी राज्यपाल अली यावर जंग यांना सांगितले होते. त्याप्रमाणे त्या सभेची जबाबदारी दादांनी घेतल्यावर पुण्याची सभा झाली होती. दादांसंबंधी पंतप्रधानांना एवढा विश्वास होता. असे असताना मंत्रिमंडळातून दादांना वगळण्यास पंतप्रधानांनी एकदम परवानगी कशी दिली, असाही प्रश्न उभा राहतो. त्यावर उत्तरे मिळतात– १ : दादांना मुख्यमंत्री व्हावयाचे आहे. त्यासाठी त्यांचे प्रयत्न असून यशवंतराव चव्हाण यांचा त्यांना पाठिंबा आहे. 'दादा' मुख्यमंत्री होणे म्हणजे महाराष्ट्रात यशवंतरावांची पुनः प्रतिष्ठापना करणे असेच होईल. २ : ५० टक्के पाणी अन्नधान्याला देण्यास दादांचा विरोध आहे. ते शुगर सिंडिकेटची लॉबी बांधून त्यांचे हितसंबंध जोपासत आहेत. ३ : शिवसेना व संघटना काँग्रेसच्या नेत्यांशी संधान बांधले जात आहे. या गोष्टी पंतप्रधानांना पटवून देण्यात आल्या. त्यामुळेच दादांना वगळण्यास पंतप्रधानांनी परवानगी दिली. ही परवानगी मिळते आहे असे दिसल्यामुळेच २२ जानेवारीस दिल्लीच्या महाराष्ट्र सदनात केवळ वाढ करावयाची हा निर्णय झाला होता तो बदलला गेला. आपल्याला वगळण्यास पंतप्रधानांची मान्यता आहे यावर दादांचा विश्वास नव्हता. त्यामुळेच त्यांनी २५ फेब्रुवारीच्या सायंकाळपर्यंत दिल्लीशी संपर्क ठेवला होता. 'शंकररावांना मंत्रिमंडळासंबंधी सर्व अधिकार दिले आहेत' असे समजले तेव्हा दादांनी सचिवालयातील आपल्या कार्यालयात असलेले खाजगी कागदपत्र हलवण्यास सुरुवात केली. दादांसारख्या मातब्बरासच हात लावल्याने यशवंतरावांना मानणाऱ्या शरद पवारांसारख्या लहानांनाही इशाराच मिळाला आहे. तुम्ही गडबड केली तर तुमचाही मार्ग ठरला आहे असेच दादांना वगळून इतरांना सांगितले गेले आहे.

वसंतरावदादांना मंत्रिमंडळांतून काढल्याचा धक्का महाराष्ट्राला बसला आहे. परंतु दादांना का वगळले ह्याचे कारण हे असे आहे. सत्ताधारी पक्षातील दोन गटांनी आपापले मोर्चे बांधले होते. त्यातील वरचढ गटाने केलेली ही शुद्धीकरण मोहीम आहे. 'शंकरराव चालले' असा प्रचार करणारांना शंकरराव प्रबळच कसे आहेत हे पंतप्रधानांचा पाठिंबा मिळवून दाखवून दिले गेले आहे. वसंतरावदादांना मंत्रिमंडळातून वगळले असले तरी त्यांचा उपद्रव होणारच नाही असा भ्रम महाराष्ट्र काँग्रेसच्या नेत्यांनीही बाळगलेला नाही. त्यांचा उपद्रव होईल, आगामी निवडणुका झाल्याच तर त्यावर परिणाम घडवून आणण्याचे प्रकार होतील, असे महाराष्ट्र काँग्रेस गृहीत धरून आहे. मात्र दादांच्या गच्छंतीचा निषेध म्हणून सांगली जिल्हा काँग्रेस कमिटीचे पदाधिकारी, जिल्हा परिषदेचे पदाधिकारी यांनी राजीनामे दिले तर महाराष्ट्र काँग्रेस त्याचे स्वागतच करील. कारण दादांना मानणारी मंडळी असलेल्या स्थानावरून बाजूला गेली की पुढचे उपद्रव तेवढे परिणामकारक ठरणार नाहीत. हे जाणूनच दादांनी सांगलीतील आपल्या मित्रांना राजीनाम्याचे पाऊल उचलू नका असे कळवले होते.

मधुकरराव चौधरींनाही मंत्रिमंडळातून वगळले आहे. पण त्यात अनपेक्षित काहीच नव्हते. शंकरराव चव्हाण मुंबई काँग्रेसच्या कच्छपी गेले असेही म्हटले जात होते. परंतु प्रभाकर कुंटे यांना वगळण्याची व राजेश देसाई यांना बढती देण्याची रजनी पटेल यांची सूचना शंकररावांनी मान्य केलीच नाही. मुंबईतील मंत्र्यांना बढतीच द्यावयाची असेल तर ज्येष्ठतेनुसार प्रभाकर कुंटे यांनाच बढती दिली जाईल असे शंकररावांनी रजनीभाईंना सांगितले. दादांना वगळून शंकररावांनी आपला मार्ग साफ करण्याची प्रक्रिया केली आणि मुंबई काँग्रेसलाही योग्य 'स्थान' दाखवले.

दादांना वगळल्यामुळे वसंतरावदादा, माजी मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक, मंत्रिमंडळात घेतले नाही म्हणून नाशिकराव तिरपुडे, राजारामबापू पाटील वगैरे नजिकच्या काळात एकत्र येतील अशी अटकळ टिळक भवनात बांधली जात आहे. आणीबाणी आहे म्हणूनच महाराष्ट्र काँग्रेसमधील हे प्रवाह उघडपणे वाहणार नाहीत. परंतु अंतस्थ कारवायांना खऱ्या अर्थाने आता गती आली आहे. शंकररावांवर निष्ठा असणारे पी. के. सावंत, प्रदेश काँग्रेसच्या अध्यक्षपदी आहेत. त्यामुळे सध्या तरी सरकार व प्रदेश काँग्रेसमधील एका गटाचीच सरशी झाली आहे. १९७७ च्या निवडणुकीपर्यंत राजकारण चांगलेच रंगून एका माजी मंत्र्याने म्हटल्याप्रमाणे दादा नेतेपदाची निवडणूक लढवतील की यशवंतराव चव्हाण मुख्यमंत्री झाल्यावर त्यांनी भाऊसाहेब हिरे गटाला दूर केले तसे यशवंतरावांना निष्ठा वाहणाऱ्या दादाप्रभृती गटाचे होईल हे पाहायचे.

त्या वेळी पंडित नेहरूंचा पाठिंबा यशवंतराव चव्हाण यांना होता. या वेळी श्रीमती गांधींचा पाठिंबा शंकरराव चव्हाण यांना आहे. पण शब्दांचाही भरवसा नसल्याने, फिरकी गोलंदाजीमुळे डावाचे पारडे जसे फिरते तसे महाराष्ट्राच्या राजकारणाचा रंगही बदलण्याची शक्यताही आहे. वय व काळ यांची सांगड जमली तर मागास भागातील आणखी एखादी व्यक्तीही पुढच्या काळात मुख्यमंत्री झाली तर आश्चर्य वाटायला नको!

–माहितगार

काँग्रेसच्या फाटाफुटीनंतर संघटना काँग्रेसच्या पहिल्या अधिवेशनाला 'माणूस'तर्फे श्री. ज. जोशी व वि. शं. पारगावकर अहमदाबादला गेले होते. या दोन साहित्यिकांची खास वार्तापत्रे तेव्हा वाचकांना खूप आवडलेली होती. त्यानंतर हिंदू-मुस्लिम दंगलींची पाहणी करण्यासाठी 'माणूस'ने शरद गोखले यांना गुजराथेत पाठविले. नंतर नवनिर्माण आंदोलनाचा वृत्तांत सादर करण्यासाठी छाया दातार जाऊन आल्या. चंद्रशेखर मराठे 'गुजराथेतून' हे सदर 'माणूस'साठी काही दिवस अहमदाबाद येथून लिहीतच होते. आता अनिल बर्वे यांनी आपली लेखणी या विषयाकडे रोखली आहे................

'तेलिया राजा'च्या दरबारातील संगीत खुर्ची

अनिल बर्वे

नंदाच्या रक्तात बुडवेपर्यंत...

ज्याने शेंडीला कधी गाठ मारली नाही अशा आर्य चाणक्याने ऊर्फ कौटिल्याने आपणा मंडळींसाठी जे काही लिहून ठेवले आहे; ते खुंटीला शेंडी बांधून आपण पाठ करावे हेच बरे!

कौटिल्याने 'अर्थशास्त्रात' म्हटले आहे,

'राजनीती ही वारांगनेसारखी असते!'

या इथे कौटिल्याने श्लेष अलंकार वापरला आहे.

मुद्दलात 'अर्थशास्त्रामध्ये' राजनीतीचा ऊहापोह करून कौटिल्याने 'ज्याच्या हातात सत्ता आहे त्याच्याच हातात संपत्ती आहे आणि ज्याच्या हातात संपत्ती आहे त्याच्याच हातात सत्ता आहे' हे स्पष्ट करून सत्ता आणि संपत्ती या कशा एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत हे दर्शविले आहे. तसेच राजनीती ही 'वारांगने'सारखी असते हेही स्पष्ट केले आहे...

कौटिल्य फारच मोठा द्रष्टा पुरुष होऊन गेला म्हणायचा. शंभर-दीडशे वर्षांपूर्वीच्या कार्ल मार्क्सला कालबाह्य झाला म्हणणारे लोकही कौटिल्याच्या तडाख्यातून सुटले नाहीत. तो चक्क या साऱ्यांना 'वारांगने'ची उपमा देतो.

पण वारांगने-वारांगनेतही फरक असतो.

एक रस्त्यावर उभी राहून शुक शुक करते; तर दुसरी खिडकीत उभी राहून खुणावते.

आता या दोन प्रतींच्या वारांगनात चांगली कोणती? वाईट कोणती?

¤

मी निघालोय गुजराथेला;

आणि तळपट झालंय मद्रासी अण्णाचे!

थोडंसं आग सोमेश्वरी बंब रामेश्वरी टाईप वाटतंय.

पण नाइलाज आहे. मुंबईहून मद्रास फार लांब. त्यामानाने गुजराथ जवळचा. तिकिटामध्येही तेवढेच अंतर. बरं; तसा मद्रासेत व गुजराथेत फारसा फरक नाही. एक जात्यात आहे तर दुसरा सुपात. पुन्हा गुजराथेच्या नरड्यालाही घरघर लागलीच आहे.

...तेव्हा दौरा व्यर्थ ठरू नये.

जरी माजगावकरांना तो 'अर्थहीन' ठरणार आहे!

पब्लिकला रद्दड कागदावर चांगला मजकूर वाचण्याऐवजी चांगल्या कागदावर रद्दड मजकूर वाचायला आवडतो, याला काही मी किंवा माजगावकर जबाबदार नाहीत. असो.

¤

गाडी टच्च भरली आहे.

इतक्या टच्च गाडीत आरक्षणाशिवाय घुसायचे म्हणजे ईश्वरानेच आपले रक्षण करावे लागते... पण ते इतर गाड्यांच्या बाबतीत. गुजराथ एक्सप्रेसबाबत नाही. कारण कितीही टच्च भरली तरी सर्व गुजराथ्यांनीच ही गाडी टच्च भरलेली असते आणि गुजराथ्यांची एकंदर वृत्ती 'बांछोड करवानी वृत्ती छे!'

म्हणजे तडजोड करायची. दादापुता करायचे पण हमरीतुमरीवर यायचे नाही. परिणामी प्रवास सुखाचा झाला.

प्रवासातली गोष्ट.

एक ब्राह्मण भेटला... म्हणजे जातीचा ब्राह्मण. तर तो म्हणाला,

'गुजराथेत होतो म्हणून वाचलो. गांधीजी गुजराथचे आणि माझं आडनाव गोडसे. तरी अहमदाबादेत पोराबाळांना घेऊन सुखाने राहिलो. महाराष्ट्रात असतो तर 'कुलक्षयच' झाला असता आमचा! गुजराथी तसे हाडाचे गरीब हो!'

निघताना डोकं स्वच्छ धुऊन निघालो होतो म्हणून एकले ते स्मरणात ठेवले!

¤

शहर अहमदाबाद,

साबरमतीवर पाच सहा पूल दोन्ही तीरावर पसरले आहे. वीस लाखाची वस्ती. सर्व सुखसोयींनी युक्त. तसेच टुमदार व आखीव. या या शहराने गुजराथची राजधानी व्हायला खरे म्हणजे काही हरकत नव्हती!

पण राजधानीसाठी नवे शहर वसवले गेले,

गांधीनगर !

त्यासाठी महाराष्ट्राकडून पन्नास कोटींची खंडणी वसूल केली गेली. एका ओसाड माळावर नव्या शहराच्या बांधणीला सुरुवात झाली. पण अहमदाबादेच्या सावलीखाली या नव्या राजधानीने बाळसेच धरले नाही. आज गांधीनगर नावापुरतीच राजधानी आहे. सेक्रेटरिएट, विधानसभागृह, मंत्र्यांचे बंगले आणि सरकारी नोकरांची कॉलनी या पलीकडे गांधीनगराचा विशेष विकास झालेला नाही. राजधानी गांधीनगर पण राज्यशकट अहमदाबादेत असा प्रकार झाला आहे. या सर्व घोळात पैसा बराच वाहिला... त्या वाहत्या गंगेत हातही अनेकांनी ओले करून घेतले. बाबूभाई विरुद्धही कुणकुण आहेच.

—तर उठता बसता बापूजींना साकडे घालणाऱ्या त्यांच्या चेल्यांच्या मोगल पादशहासारख्या नवी शहरे, इमले उठवायच्या या सरंजामी वृत्तीने बापूजींच्या आत्म्याला काय वाटले असेल ?

—बापूजी आश्रमात रहात. त्यांचे दोन्ही चेले (संघटना कॉंग्रेस-इंदिरा कॉंग्रेस) मात्र विश्रामधामात रहातात. असो.

अहमदाबादपासून सोळा मैलांवर 'गांधीनगर.'

विधानसभा अधिवेशन सुरू झालेले. वाटले, एस. टी.त खचाखच गर्दी असेल. पण दारात कंडक्टर, 'यावे, यावे, अवश्य यावे. ही गाडी आपणास गांधीनगरला नेते,' असे म्हणत दरवाजात उभा. गाडी ओस पाहून मला मोठा अचंबा वाटला. मी ड्रायव्हरला विचारले, 'का हो, विधानसभा चालू झाली आहे ना ? मग गर्दी कशी नाही ?'

—त्या कंडक्टरने, 'काय खुळाय लेकाचा,' अशा नजरेने माझ्या-कडे पाहिले आणि समजावणीच्या सुरात सांगितले, 'बाबा रे, विधान-सभेला जाणारे एस. टी. ने कशाला जातील ? त्यांच्याकडे काय गाड्या—मोटारी नाहीत ?

मी चूप बसलो. आमदार बसने जाण्याइतके आपल्या लोकशाहीत गरीब राहिलेले नाहीत, हे मला माहीत आहे. पण जनतेचे काय ? विधानसभा सुरू झाली की, गुळाभोवती माशा जमाव्यात तशा अडचणी घोंघावत जनतेचे तांडे आसपास भटकत असतात. आणि ती जनता मोटारीने जाण्याइतकी श्रीमंत नसते. मग तरीसुद्धा एस. टी.त खडखडाट का ?— का ?

गांधीनगर आले.

दोनचार इमारती सोडल्या तर सपाट माळरानावर आभाळाचा गोलघुमट स्पष्ट दिसतो. उघडे-बोडके रान आणि तापते ऊन— पीक-अप शेडशेजारी एक बाग. त्या बागेत उठावलेली तीन हात उंचीची पाटी—

'वृक्ष छे धरतीनुं धन !'

झाडे भूमातेची संपत्ती आहे. मी सभोवार पुन्हा पुन्हा निरखून पाहिले नि विचार करू लागलो, 'या भूमातेला लंकेची पार्वती कोणी करून सोडले ? अखेर पाटीवरल्या झाडाच्याच हिरव्या रंगाकडे पाहून समाधान मानले आणि विधानसभागृहाच्या दिशेने चालू पडलो.

विधानसभेच्या तीन मजली बिल्डिंगच्या औरस चौरस परिसरात कोणी चिटपाखरू नव्हते. ड्युटीवरच्या हवालदाराला विधानसभा भरली का म्हणून विचारले. तो 'हो' म्हणाला तसा मी आत गेलो. गॅलरीत जाण्यासाठी पास काढायला गेलो. पण जवळ ओळखपत्रच नव्हते. कारकून म्हणाला, कोणातरी आमदाराची या कार्डावर सही आणा. कॅंटीनमध्ये एक आमदार चहा फुरकत होता. प्रश्नोत्तराचा तास संपलासा दिसत होता. त्याला स्वतःची ओळख सांगून सही मागितली. त्याने सही दिली. मग मी त्याला कोणत्या पक्षाचे म्हणून विचारले,

—तो दीडवीत लांब—रुंद हसला. 'पक्ष अजून ठरायचा आहे म्हणाला. अपक्ष आमदार होता. ज्याला काहीच राजकीय विचार-सरणी नाही तो विधानसभेत काय करणार कपाळ ?

—अपक्ष आमदार हा तर बाबूभाई मंत्रिमंडळाचा मोठा आधार. त्याचा मानमरातब, पडलं खुपलं, फार जपावे लागते.

अपक्षाच्या कृपेने मीही बाबूभाईंप्रमाणे विधानसभेच्या गॅलरीत गेलो. गॅलरी भरलेली.

बाबूभाईसरकार जगते का मरते असा बाका प्रसंग असल्याने दोन्ही बाजूचे आमदार हात फुरफुरवत मताला हजर होते. कोरम-साठी घंटा बडवायची 'लोकशाही' प्रथा पाळायची वेळ सभापतीवर आली नव्हती.

राजकारण तेजीत होते. घटकापळाने शेअराचे भाव चढत जावेत तसे आमदारांचे भाव सुधारत होते. बाबूभाई अजीजीने, लाचारीने प्रत्येकाकडे पाहून हसत होते.

आमदारांची वचवच कंटाळवाणी होती. उठलो नि चालू पडलो. कॅंटीनमध्ये चहा घेत बसलो. समोर एक तिरसट म्हातारा बसला होता. त्याच्याशी बोलणे झाले,

'काहो, बाबूभाई राहणार की जाणार ?'

'बाबूभाई राहिला काय नि गेला काय, फरक काय पडणार ?'

'म्हणजे ?'

'गुजराथचं राजकारण माहीत नाहीय असं दिसतेय तुम्हाला ! अहो, इथलं राजकारण दोन ओळींचं ......

'शेतकरी राजा वेठीला राबणार,
तेलिया राजा राज्य करणार !'

थोडासा खुल्क खुदाका, मुल्क बादशहाका, अंमल कंपनी सरकारका असाच प्रकार आहे खरा पण आहे तो असा...

गुजराथेत ज्या कुणाचे राज्य असते ते तेलिया राजाचेच राज्य असते. गुजराथचे राजकारण म्हणजे तेलिया राजाच्या दरबारातील घरभेदे, बारभाई यांची कारस्थाने. सारी साठमारी, सारी तत्त्वज्ञाने पेशवाईच्या वस्त्रासाठी. तेलिया राजाच्या गादीला हातसुद्धा लागत नाही. जो कोणी पेशवाईची वस्त्रे घेईल तो पहिला मुजरा 'तेलिया राजा' ला घालील. चाकरीही तेलिया राजाचीच करील.

—आणि तेलिया राजाला काय—सी. एम. ढवळा असो नाहीतर पवळा असो—त्याने आपले जू उचलल्याशी कारण !

¤

विधानसभेच्या इमारतीतून बाहेर पडलो. चकचकीत मोटारी आपल्या स्पर्शाने मळणार नाहीत याची काळजी घेत बाहेर पडलो. गेटशी एक इन्स्पेक्टर हवालदाराशी गप्पा छाटत होता. झब्बा पाय-जम्यातील मला पाहून त्याने सवयीने सलाम मारला. माझ्या-बोडक्या डोक्याकडे पाहून विनाकारण अदबीने उभा राहिला.

गुजराथेत आज ज्यांच्या डोक्यावर टोपी आहे त्यांच्यापेक्षा ज्यांच्या डोक्यावर टोपीच नाही त्यांना जास्त भाव आहे.

मी एक कर्मदळिद्री पत्रकार आहे हे पाहून बिचारा इन्स्पेक्टर ओशाळला. नंतर सहानुभूतीने माझ्याशी बोलू लागला.

'काय हो, दोन दिवसांत काही मोर्चे, निदर्शने? जनता मोर्चाने जनतेच्या चळवळीवर काही बंदी घातलेली नाहीय ना?'

'बंदी नाही घातली म्हणून काय झालं? चळवळी करणार कोण? चळवळी करणारे सत्तेवर आहेत. सत्तेवर नाहीत त्यांना चळवळीची सवय नाही आणि छोट्या मोठ्या संघटना कशाला इतक्या लांब मरायला येताहेत.'

'म्हणजे तुम्हाला काही कामच नाही तर?'

'नाही कसे? दोन दिवसांत एक काम निघाले. एक हरिजन उपोषणाला बसलाय. त्याचा रिपोर्ट वगैरे केला...'

'हरिजन उपोषणाला बसलाय? कुठंय?'

'तो तिकडे त्या दरवाजासमोर' ...इन्स्पेक्टरने दिशा दाखवली.

मी कपाळावर हात ठेवून पाहिले. दूर त्या टोकाला विधानसभेच्या 'आऊट' अशा ठळक अक्षरांच्या दरवाजासमोर एका झाडाखाली कंपाऊंडपासून तीस मीटर अंतरावर तो हरिजन बसला होता. दोन-चार पोलीस त्याच्या भोवती बसले होते.

¤

'काहीतरी लिहा साहेब. गरिबाची दाद–फिर्याद लागेल.'

त्या हरिजनाच्या पहाऱ्यावर बसलेला एकजण म्हणाला. जमिनीवर पोतं हांथरून सकाळपासून त्या पददलिताने 'मला बेघर करू नका' म्हणून उपोषणाची बैठक ठोकली होती. मी त्याला हिंदीत विचारू लागलो. पण त्याला हिंदी धड येत नव्हते. पहाऱ्यावरल्या शिपायानं धावत जाऊन चार बुके शिकलेल्या एका शहाण्यासुरत्या शिपायाला दुभाषाचे काम करायला आणले.

मजेची गोष्ट अशी की, पहाऱ्यावरच्या शिपायांनाही त्याची दया आली होती. पण सरकारदरबारी त्याला न्याय मिळेल याची त्यांना खात्री वाटत नव्हती.

राष्ट्रभाषा जाणणारा एक शिपाई आला...आणि माझा त्या पददलिताशी संवाद साधला गेला.

'... नाव काय तुझं?'

'कांतिलाल मगनलाल सोळंखी.'

'जात कोणती?'

'वणकर सोळंखी.'

'म्हणजे अस्पृश्य का?'

'होय साहेब.'

'राहणार कुठला?'

'मेहसाणा जिल्ह्यातील उंझा गावचा.'

'कामधंदा काय?'

'गवंडीकाम करतो.'

'किती रोजी मिळते?'

'पाच-सहा रुपये. पण काम मिळाले तर.'

'महिन्यातून किती दिवस काम मिळते?'

'पंधरा दिवस मिळते.'

'घरात माणसे किती?'

'बायको, म्हातारी आई आणि तीन मुली.'

'मुली केवढ्या आहेत?'

'आठ वर्षांची, पाच वर्षांची आणि तान्ही.'

'तुझ्याशिवाय मिळवतं कोणय्?'

'कोणी नाही.'

'उपोषणाला का बसला आहेस?'

'माझी झोपडी पाडली.'

'कशासाठी?'

'सरकारी जमिनीवर आहे म्हणून. आमच्या गावात आमच्या पाचपंचविसांच्या झोपड्या सरकारी जमिनीवर आहेत. फक्त माझीच पाडली.'

'फक्त तुझीच का पाडली?'

'मी इंदिरा काँग्रेसच्या उमेदवाराचा प्रचार केला म्हणून.'

'विरोधात कोण होता?'

'अमराभाई मुळजीभाई. अपक्ष आमदार. पण जनता मोर्चाचा पाठीराखा.'

'झोपडी कोणी पाडली?'

'या अमराभाईच्याच माणसाने पाडायला लावली.'

'किती दिवसांपूर्वी पाडली?'

'आठ महिने झाले. पावसाळ्यात पाडली साहेब.'

'मग आता कुठे राहतो आहेस?'

'तिथेच उघड्यावर रहातो साहेब......'

तो बेघर हरिजन ढसढसा रडू लागला.

पस्तिशीच्या त्या बाप्याला रडताना पाहून माझ्या मनात थोडी कालवाकालव झाली. पण पहाऱ्यावरला शिपाई मात्र कातवला आणि त्या बेघर हरिजनावर कातवला.

'आरं बाराबोडीच्या, तू कशाला राजकारणात पडलास? राजकारण काय आपल्या गरिबांचा खेळ आहे का? तुझ्या बायकापोरांवर छप्पर धरायला कुणी येणारंय का आता?'

मी त्या शिपायाला शांत केलं आणि त्या बेघर दलिताची समजूत घातली.

'तू कुठे दादफिर्याद मागितलीस?'

'कलेक्टरचे उंबरठे झिजवले. मुख्यमंत्र्यांच्या सचिवाला पत्र धाडले. चार वेळा सेक्रेटरिएटमध्ये फिर्यादीसाठी आलो.'

'काही दादफिर्याद लागली?'

'दर वेळी तपास करू म्हणून सांगतात.'

'बरं, ज्याचा तू प्रचार केलास तो काँग्रेसवाला काही मदत करतो?'

'काही नाही साहेब. आमचे राज्य आले तर घर देईन म्हणतो.'

ड्युटीवरला शिपाई पुन्हा कातवला...'अरे, कोणी कोणाला घर देत नाही; त्याचे राज्य आले की तो दुसऱ्याच्या झोपड्या पाडेल.'

मी पुन्हा त्या शिपायाला शांत केले.

'बरं, तुझ्या मदतीला कोणी राजकीय पक्ष आला का? दलित पँथर म्हण, रिपब्लिकन म्हण...जनसंघ म्हण...'

पृष्ठ २७ वर

ऱ्होडेशिया
सशस्त्र लढा हाच मार्ग
वा. दा. रानडे

अंगोलामधील एम. पी. एल. ए. च्या विजयाचे परिणाम अंगोलापुरतेच मर्यादित न राहता दक्षिण आफ्रिका आणि ऱ्होडेशिया या अल्पसंख्य गोऱ्या राजवटीविरुद्ध आफ्रिकन राष्ट्रवाद्यांनी चालविलेल्या लढ्यास त्यामुळे नवा जोर येणार असे दिसते. मोझांबिकने ऱ्होडेशियास लागून असलेली सातशे मैलांची सीमा बंद केली आणि युद्धसज्ज स्थिती जाहीर केली. तसेच आर्थिक नाकेबंदी कडक करण्याचा निर्णय घेतला. मोझांबिकच्या या घोषणेपूर्वी सीमेवर ऱ्होडेशियाचे सैनिक आणि आफ्रिकन गनिमी यांच्यात वाढत्या चकमकी होत असल्याच्या बातम्या येत होत्या. मोझांबिकने ऱ्होडेशियाविरुद्ध प्रत्यक्ष युद्ध घोषित केले नसले तरी परिस्थिती किती तंग व स्फोटक झाली आहे याची कल्पना या निर्णयावरून येते. मोझांबिकच्या उपाययोजनेला झांबियानेही पाठिंबा दर्शविला आहे.

ऱ्होडेशिया ही पूर्वीची ब्रिटिश वसाहत. ब्रिटनने या प्रदेशास १९२३ साली स्वायत्ततेचे मर्यादित अधिकार दिले. उत्तर ऱ्होडेशिया (झांबिया), दक्षिण ऱ्होडेशिया (सध्याचा ऱ्होडेशिया) आणि न्यासालँड या तीन प्रदेशांचे मध्य आफ्रिकन संघराज्य १९५३ साली स्थापन करण्यात आले. पण दहा वर्षातच हे संघराज्य मोडले. त्यानंतर एक वर्षाने झांबियाचे स्वतंत्र प्रजासत्ताक स्थापन झाले; पण दक्षिण ऱ्होडेशियातील बहुसंख्य आफ्रिकनांना मात्र स्वयंनिर्णयाचा हक्क मिळाला नाही. तेथील सत्ता अल्पसंख्य गोऱ्यांच्याच हाती राहिली. ब्रिटन झांबियाप्रमाणे दक्षिण ऱ्होडेशियावरचीही सत्ता सोडील व तेथे बहुसंख्य आफ्रिकनांची सत्ता असलेले स्वतंत्र प्रजासत्ताक स्थापन होईल, अशी भीती अल्पसंख्य गोऱ्या सत्ताधाऱ्यांना वाटू लागली तेव्हा आपली सत्ता अबाधित राखण्यासाठी पंतप्रधान इआन स्मिथ यांनी १९६५ मध्ये एकतर्फी स्वातंत्र्य पुकारले. ही घोषणा आणि स्मिथ यांचे सरकार बेकायदा आहे असे ब्रिटनने घोषित केले. पण त्याची स्थापना ब्रिटन थांबवू शकले नाही. यूनोनेही स्मिथ राजवट बेकायदा असल्याचा ठराव केला. स्मिथ यांनी बहुसंख्य आफ्रिकनांना स्वयंनिर्णयाचा हक्क दिला पाहिजे, असे या ठरावात म्हटले होते. स्मिथ राजवटीला तसे करणे भाग पाडण्यासाठी यूनोच्या सर्व सभासदांनी ऱ्होडेशियाशी व्यापार बंद करून आर्थिक नाकेबंदी करावी असा कडक आदेशही या ठरावात दिला होता. पण नाकेबंदीची परिणामकारक अंमलबजावणी झाली नाही. कारण अमेरिका व काही पाश्चात्य राष्ट्रांनी यूनोचा ठराव झुगारून ऱ्होडेशियाशी व्यापार चालूच ठेवला. ऱ्होडेशियातून पश्चिम जर्मनीस ग्रॅफाइटची व स्वित्झर्लंडला मांसाची आयात चालूच राहिली. ऑस्ट्रेलियाने ऱ्होडेशियास गव्हाची निर्यात केली. अमेरिका ऱ्होडेशियाकडून क्रोमची आयात करीतच होती. या आयातीस संमती देणारी सूचना अमेरिकन काँग्रेसने मंजूर केली. 'बर्ड अमेंडमेंट' या नावाने ही सूचना ओळखली जाते. ही आयात बंद करावी असा ठराव गेल्या ऑक्टोबरात अमेरिकन प्रतिनिधिगृहापुढे आला होता, पण तो २०९ विरुद्ध १८५ अशा मतदानाने फेटाळण्यात आला आणि क्रोमची आयात यूनोचे ठराव डावलून चालूच राहिली. अमेरिकेसारख्या राष्ट्रानेच अशी भूमिका घेतल्यावर नाकेबंदी कशी यशस्वी होणार? नाकेबंदी मोडणाऱ्या या राष्ट्रांच्या पाठिंब्यामुळेच ऱ्होडेशियातील गोरी राजवट अजून टिकून आहे.

पण अंगोलातील घटनांची परिस्थिती बदलली आहे. रशियाची मदत व क्यूबाच्या लष्करी हस्तक्षेपामुळेच अंगोलातील यादवी युद्धात एम. पी. एल. ए. चा निर्णायक विजय झाला. आता क्यूबाचे सैनिक ऱ्होडेशियातील युद्धात तेथील आफ्रिकन भूमिगत संघटनांच्या बाजूने भाग घेतील काय? अशी शंका व्यक्त केली जात आहे. अंगोलात अमेरिकेने लष्करी हस्तक्षेप केला नाही. त्यामुळेच तेथील यादवीयुद्ध लौकर संपले. ऱ्होडेशियाबाबत तशीच भूमिका अमेरिका घेईल की लष्करी हस्तक्षेप करील? अमेरिकन प्रतिनिधीगृहाच्या आंतरराष्ट्रीय संबंध समितीपुढे दिलेल्या साक्षीत परराष्ट्रमंत्री किसिंजर म्हणाले, 'अंगोलात आम्ही जे केले त्यावरून इतर ठिकाणच्या आमच्या कृतीचे अनुमान काढण्यात येऊ नये.' आफ्रिकेत आणखी कोठे (म्हणजेच ऱ्होडेशियात) क्यूबाने लष्करी हस्तक्षेप केला तर अमेरिका त्याला कसे काय व कोठे प्रत्युत्तर देईल हे सांगण्याचे नाकारताना ते म्हणाले, 'क्यूबाला याची आगाऊ कल्पना आम्ही देणार नाही.' क्यूबाच्या फौजांनी ऱ्होडेशियात हस्तक्षेप करू नये यासाठी त्यांना दिलेला हा एक प्रकारचा इशाराच आहे. अंगोलातसुद्धा पाश्चात्य राष्ट्रांच्या बाजूच्या संघटनांना लष्करी मदत करण्याची फोर्ड व किसिंजर यांची तयारी होती, पण अमेरिकन काँग्रेसने त्यांचे हात रोखले. अंगोला म्हणजे आफ्रिकेतील व्हिटनाम होण्याचा धोका दिसू लागला. पण सर्वसामान्य अमेरिकन जनतेला आता दुसरे व्हिटनाम नको आहे. काँग्रेसच्या ठरावातून हेच मत प्रतिबिंबित झाले. ऱ्होडेशियात सुद्धा अमेरिकेने हस्तक्षेप करू नये अशी भूमिका काँग्रेस घेण्याची शक्यता आहे. फोर्ड सरकारला याची कल्पना आहे. तेव्हा काँग्रेसमध्ये असा काही ठराव पास होण्यापूर्वीच ऱ्होडेशियातील गोऱ्या राजवटीला मोठ्या प्रमाणावर शस्त्रांची मदत करण्याचा आणि भाडोत्री गोऱ्या सैनिकांची सेना उभारून तिला मदत करण्याचा फोर्ड राजवटीचा प्रयत्न राहील. दक्षिण आफ्रिकेच्या फौजाही ऱ्होडेशियात स्मिथ सरकारच्या बाजूने लढण्याची शक्यता आहे. तसे झाल्यास ऱ्होडेशियातील युद्ध थोडा अधिक काळ लांबेल. पण व्हिटनामप्रमाणे ते प्रदीर्घकाळ चालण्याची शक्यता फारशी नाही आणि चालले तरी त्याचा शेवट व्हिटनामप्रमाणेच होईल. याचा अर्थ गोऱ्या राजवटीला या युद्धात निर्णायक विजय मिळणार नाही. युद्धात पडावे तर व्हिटनामप्रमाणे आपण त्यात गुंतत जाऊ आणि निर्णायक विजय मिळेलच याची खात्री नाही; न पडावे तर या भागात रशियाचा प्रभाव वाढेल. तो वाढू द्यावयाचा काय असा पेच अमेरिकेपुढे आहे.

पण हा पेच अमेरिकेनेच आपल्या धोरणाने ओढवून घेतला आहे. या प्रश्नावर प्रथमपासून

पृष्ठ २४ वर

सोलकढी

□ गांभीर्याच्या धडावर गांभीर्याचे मुंडके

माझ्याजवळ असे काही तरी आहे की ज्यामुळे लोक मला तऱ्हातऱ्हांचे प्रश्न विचारत असतात. कोणी विचारतो, दुसऱ्या महायुद्धात दोस्तांचा पराजय झाला असता तर काय झाले असते ? कोणी विचारतो, पुण्यातल्या विद्यमान विद्वानांत सर्वांत विद्वान कोण आहे ? कोणी विचारतो, लाल भोपळा श्रेष्ठ की दुधी भोपळा श्रेष्ठ ? कोणी विचारतो, मध्यान्तर नसलेल्या नाटकातले अंक कसे ओळखावे ? कोणी विचारतो, पद्मश्री पु. ल. देशपांड्यांना पद्मभूषण-पद्मविभूषण का मिळू नये ? कोणी विचारतो, मराठी चित्रपटसृष्टी कायम कलात्मक कशी राहिली? कोणी विचारतो, भारतीय स्त्रीचे बळ कशात आहे ? कोणी विचारतो, आभाळ कोसळल्यावर काय करावे ?...या आणि अशा सगळ्या प्रश्नांना मी बरीच समाधानकारक उत्तरे देऊ शकतो हे खरे आहे. पण म्हणून काय आपले हव्वेवाट्टेल ते प्रश्न विचारत सुटायचे की काय ? असो. परवाच कोणी तरी मला विचारले, महाराष्ट्राचा व्यवच्छेदक गुणधर्म कोणता ?

परवाच्या त्या कोणीतरीने समजा हाच प्रश्न दुसऱ्या कोणाला तरी विचारला असता तर कदाचित, भांडखोरपणा किंवा दुटप्पीपणा किंवा खत्रुडपणा किंवा अस्मिताळूपणा किंवा बुद्धिवादीपणा हा महाराष्ट्राचा व्यवच्छेदक गुणधर्म होय, असे (चुकीचे) उत्तर त्याला मिळाले असते. पण त्या जाणकार प्रश्नुकाने नेमका मला प्रश्न विचारला. माझ्या मते, महाराष्ट्राचा व्यवच्छेदक गुणधर्म म्हणजे गांभीर्य. (गंभीरपणा, नाही हं. गोडी आणि गोडपणा यात जो सूक्ष्म पण मूलभूत पूरक आहे तोच गांभीर्य आणि गंभीरपणा यात आहे. काय, मानता की नाही ?) महाराष्ट्राचा इतिहास गंभीर; भूगोल गंभीर; सणउत्सव गंभीर; कलाकरमणूक गंभीर. आणि महाराष्ट्रीय माणूस म्हणजे गांभीर्याच्या धडावर-गांभीर्याचे मुंडके. महाराष्ट्रीय माणूस गांभीर्याने खातो; गांभीर्याने पितो; गांभीर्याने ढेकर देतो. तो गांभीर्याने झोपतो; गांभीर्याने कुशी बदलतो. तो गांभीर्याने फिरायला जातो; गांभीर्याने रस्त्यावरच्या बायकामुलींकडे पाहतो; गांभीर्याने भेळपुरी खातो. एवढे कशाला, महाराष्ट्रीय माणूस हसतो तोसुद्धा गांभीर्याने-काहीसा कुथल्यासारखा.

त्यामुळे माझ्यासारख्या हसतरावाची पंचाईतच होते. मला एकसारखे हसायला येते. टिंगल-टवाळायला, थिल्लरायला आवडते. पण त्यात कोणा महाराष्ट्रीयाची साथ मिळणे मुष्किल असते. महाराष्ट्रीय माणसाकडे खुली दाद देणारी टाळी मागणे हे वडारणीकडे चोळी मागण्यासारखेच आहे. म्हणून समानधर्मीच्या शोधार्थ मी पोचेल तेथपर्यंत नजर टाकतो. एक बरे आहे. नजरेला सहसा निराश व्हावे लागत नाही.

नुकतीच माझी नजर एका अमेरिकन खेड्यात विसावली. फिक हे नाव त्या खेड्याचे. सुप्रसिद्ध टेक्सास राज्यात आहे ते. या खेड्याची लोकसंख्या, दहा उणे एक, नऊ एवढीच आहे. फिक खेड्याने ऑलिंपिक स्पर्धांना पर्यायी अशा स्पर्धा जाहीर केल्या आहेत. ऑलिंपिकप्रमाणे या स्पर्धा फक्त हौशी खेळाडूंकरताच आहेत. या स्पर्धांत उत्साहाने भाग घेऊन देशोदेशींच्या क्रीडापटूंनी मोठमोठे विक्रम निर्माण करावे आणि त्यांची गिनेस-विक्रमवहीत रीतसर नोंद करावी, असे सताड आवाहन फिक-गावकऱ्यांनी केले आहे. ऑलिंपिक स्पर्धांना पर्यायी अशा या स्पर्धा कोणत्या ? सांगतो. बाबागाडी ढकलणे, चाक पळवणे, फळीवर वरखाली करणे, बुटपॉलिश करणे, दोरीवरच्या उड्या मारणे, पत्त्यांचे इमले बांधणे. हे वाचून आपल्याला तर एवढे हसू फुटले की ते अजून झाकले जात नाहीये. मात्र जातिवंत महाराष्ट्रीय माणसाच्या गंभीर मिशीतला एक केससुद्धा हे वाचून वाकडा होणार नाही.

अमेरिकन खेड्यातल्या या स्पर्धा होतील तेव्हा होवोत. (त्यातल्या, पत्त्यांचे इमले बांधणे या स्पर्धेत मी स्वत: उतरेन म्हणतो. कसले तरी पदक मला नक्की मिळेल. वीस कलमी कार्यक्रम राबवणाऱ्या मला हे सहज जमावे. असो.) ऑस्ट्रेलियाच्या एका शहरात अलीकडे अशी एक स्पर्धा झाली. स्पर्धा म्हणजे वार्षिक डर्बीची शर्यत. या डर्बीत घोडे नाही धावले. नाही, गाढवेसुद्धा नाही. या डर्बीत झुरळे धावली. कीटकनाशकांच्या बेसुमार प्रसारामुळे अवघी दोनच झुरळे या शर्यतीत उतरली होती. पण पाचशेहून अधिक प्रेक्षक उत्साहाने पाहायला आले होते ही शर्यत. त्यांनी पैजासुद्धा मारल्या म्हणे.

काही वेळा वरवर गंभीर वाटणारी शास्त्रज्ञमंडळी लईलई गंमती करतात. परवा एका शास्त्रज्ञाने असे जाहीर केले की लॉस एंजेलिस हे शहर, दर दहा वर्षांत तीन सेंटिमीटर्स या वेगाने सॅनफ्रॅन्सिस्कोजवळ सरकत आहे ! दुसऱ्या एकाने सांगितले आहे की मानवाचे अल्याडपल्याड दोन डोळे हळूहळू एकमेकाजवळ येत असून भविष्यकाळात मानवजात एकाक्ष होणार आहे !

तर अशी गंमत हो. इथेसुद्धा, हसण्यासाठी मिशीतला एकही केस वाकडा न करणारा तो जातिवंत महाराष्ट्रीय माणूस फिस्कारेल : 'कसली गंमत ? पोरकटपणा आहे नुसता !' (महाराष्ट्राला हे थोरकटपणाचे एक वेड कायम लागलेले असते.)

एकूण काय ?

प्रिय आमुच्या महाराष्ट्र देशात गांभीर्य हवे तेवढे पिकते;

हवी तेवढी हसहस मात्र नाही पिकत.

—अनंतराव

आपली लोकशाही : आगामी दहा वर्षे

'युक्रांद'चे कार्यकर्ते श्री. रत्नाकर महाजन यांनी दिल्लीला घेतलेल्या श्री. त्रिदीव चौधरी व श्री. किशन पटनायक यांच्या मुलाखती गेल्या अंकात प्रसिद्ध झाल्या होत्या. त्या दोन्ही मुलाखतींचे स्वरूप मुख्यतः राजकीय होते. या शैक्षणिक व साहित्यिक क्षेत्रातील दोन मुलाखती.

मुलाखतींचा विषय सर्वसाधारणपणे एकच – भारतीय लोकशाहीची आगामी दहा वर्षे....

तीन

दिल्लीच्या एका विद्यापीठातले एक प्राध्यापक

भारतातला उदारमतवादी लोकशाहीचा काळ आता संपला आहे. आज झालेले सत्तेचे केंद्रीकरण पुढे जाऊन सत्तेचे अधिक केंद्रीकरण यापुढे होईल का, झाल्यास कसे व कोणत्या वेगाने, एवढाच काय तो प्रश्न आहे. पण आता इथून परत मागे जाण्याचा प्रश्नच नाही. आपल्या देशातल्या नागरिकांना सत्तेच्या जेवढ्या केंद्रीकरणाची याआधी सवय होती, त्यापेक्षा अधिक केंद्रीकरण झाले आहे; पण अजून येथे निखळ फॅसिझम वा हुकूमशाही आलेली नाही. आजच्या परिस्थितीत अशा फॅसिस्ट हुकूमशाहीची बीजे आहेत, हे खरे. पण हा 'तो फॅसिझम' नव्हे.

प्रश्न : निखळ फॅसिझम आणि सत्तेचे केंद्रीकरण यांत काय फरक आहे ?

उत्तर : फॅसिझममध्ये देशातील मक्तेदार भांडवलदारांचा एक प्रभावशाली गट विशिष्ट तत्त्वज्ञान व एक व्यक्ती यांच्याकरवी स्वतः राज्य करीत असतो. तसे अजून येथे झालेले नाही. काही भांडवलदारांचा इथल्या सत्तेच्या राजकारणावर प्रभाव जरूर आहे. पण सत्तेवर पूर्ण ताबा मिळविण्याचे अजून त्यांना जमलेले नाही. आजची सत्ता देशाच्या बाबतीत व सामान्य नागरिकांच्या बाबतीत जेवढी निरंकुश आहे तेवढी सत्ताधारी पक्षाच्या बाबतीत ती निरंकुश अजून झालेली नाही. शोषित वर्गांच्या संघटनांवर प्रहार करण्यासाठी सर्व शोषक एकत्र येऊन राज्ययंत्रणा आपल्या ताब्यात घेतात तेव्हा त्यास फॅसिझम म्हणतात. येथे तसे काही झालेले नाही. मात्र येथल्या शोषितांच्या संघटना जसजशा अधिक बलवान होतील तसतसे सत्तेचे केंद्रीकरण अधिक पक्के होऊन ती फॅसिझमकडे अधिक जोराने वाटचाल करू लागेल. म्हणूनच सत्तेच्या केंद्रीकरणापासून फॅसिझमकडे वाटचाल होण्याच्या या मधल्या संक्रमण काळात परिवर्तनवादी शक्ती या काळाचा उपयोग शोषितांच्या संघटना बांधण्यासाठी कितपत करून घेतात यावर येत्या दशकातील भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य अवलंबून राहणार आहे.

प्रश्न : सत्तेच्या या केंद्रीकरणाचे हेतू काय असावेत असे आपणास वाटते ?

उत्तर : भारतीय राजकारणावर विशेषतः इथल्या सत्तेवर दोन वर्गांचा प्रभाव सतत राहत आलेला आहे. श्रीमंत शेतकरी व शहरी भांडवलदार हे ते वर्ग होत. तथापी सत्तेमागच्या दोन घटकांची ही आजपर्यंत कामचलाऊ युती आहे. (Tentative alliance) ही युती अधिक पक्की करणे हा केंद्रीकरणाचा मुख्य उद्देश असू शकतो. निवडणूकविषयक समस्यांमुळे या युतीवर सतत ताण पडत होता. पण तो ताण कमी करण्यासाठी २६ जूनपूर्वी काहीही निर्णायक अधिकार नेतृत्वाच्या हाती नव्हते. ते अधिकार हाती घेऊन त्या आधारे या युतीस एकसंधपणा आणण्यासाठी ही कृती केली गेली आहे. दुसरा उद्देश आर्थिक उपाययोजनांच्या द्वारे गैरसोयीचे ताण कमी करणे हा होय. संपन्न शेतकरी व जमीनदार युतीच्या दैनंदिन गरजेच्या वस्तू (Consumption requirements) आणि शहरी भागातील छोट्या भांडवलदारांच्या गरजेच्या वस्तू (Consumption requirements) निर्माण करून त्यांच्या गरजा भागविणारी अर्थव्यवस्था येथे विकसित करणे हा दुसरा उद्देश असू शकतो.

प्रश्न : येत्या दहा वर्षांतील या देशातल्या राजवटीचे स्वरूप काय असेल असे आपणास वाटते ?

उत्तर : साधारणतः 'मार्गदर्शित लोकशाही' (Guided democracy) हे या राजवटीचे थोडक्यात वर्णन होऊ शकेल. केवळ सत्ताधाऱ्यांच्या हितसंबंधाच्या चौकटीत बसणारे व त्यांच्या हितसंबंधांना जराही धक्का न लागू देणारे मतभेदच व्यक्त करू दिले जातील. या हितसंबंधांच्या विरुद्ध जाणाऱ्या, असणाऱ्या शक्ती विकसित होऊ दिल्या जाणार नाहीत, रोखल्या जातील. ज्यांच्या पाठीशी क्रियाशील चळवळ नाही अशी 'अॅकेडमिक' मते कदाचित मांडू दिली जातील. वृत्तपत्रांनाही 'गाईड' केले जाईल. विशेषतः जिल्हा पातळीवरील भारतीय भाषांमधल्या वृत्तपत्रावर अधिक बंधने येतील. कारण आजच्या परिस्थितीत व पुढेही सत्तेवर टिकून राहायचे असेल तर खेड्यातील लोकमतावर ताबा असणे आवश्यक आहे.

प्रश्न : नजीकच्या भविष्यकाळात सरकारच्या स्वरूपात काही बदल (Change in form of Govt.) होतील असे आपणास वाटते का ?

उत्तर : ताबडतोबीने असा काहीही बदल केला जाणार नाही. कारण त्यासाठी असा बदल करण्याचा विचार केला गेला, ते उद्देश आज आहे त्या स्वरूपातही साध्य होत आहेत. अर्थात आजच्या

व्यवस्थेत काही सूक्ष्म व काही ढोबळ फरक मात्र होतील. उदाहरणार्थ–लोकसभेच्या अधिकारकक्षा कमी केल्या जातील. लोकसभेत होणारे कामकाज, समित्यांमध्ये करणारी कामकाजाची समिती पद्धत सुरू करण्याची सूचना आलेलीच आहे. तिची अंमलबजावणी होईल. देशावर व लोकजीवनावर दूरगामी परिणाम करणारे अनेक महत्त्वाचे निर्णय विधिमंडळांच्या बाहेर, संसदसभागृहांच्या बाहेर घेतले जातील. आजपर्यंत असे घेतले जात होते व आहेतच, पुढे याचे प्रमाण वाढेल.

प्रश्न : येथील पक्षीय राजकारणाची स्थिती काय राहील ?

उत्तर : ज्या परिस्थितीत आजचे विविध पक्षांचे राजकारण आहे ते पाहता, सत्ताधारी पक्षापेक्षा ज्यांचे वर्गीय व वर्णीय हितसंबंध फारसे वेगळे नाहीत अशा राजकीय पक्षांचा तर अस्तच होईल. उदा. भा. लो. द., जनसंघ व संघटना काँग्रेस या पक्षांच्या स्वतंत्र अस्तित्वाला आता फारसा आधार व समर्थन उरलेले नाही. उजव्या कम्युनिस्ट पक्षाचे अस्तित्व तर आता संपलेलेच आहे. बैलगाडीखालून चालणाऱ्या कुत्र्याप्रमाणे या पक्षाची अवस्था आज आहे, पुढेही राहील. त्या कुत्र्याला वाटते, माझ्यामुळे गाडी चालली आहे. पण गाडीवानाचे त्याच्याकडे लक्षही नसते. तसेच या पक्षाचे झाले आहे. हा एक अपवादात्मक पक्ष आहे. They are cought in the trap and even heard the doors of the trap shut behind them. बाकी डाव्या पुरोगामी पक्षांनी आपल्या राजकारणात चळवळीचा गाभा निर्माण केला तर ते चालतील. २६ जूनपूर्वीसारखे पक्षीय राजकारण तर आता संपलेच आहे. या पुढील काळात चळवळींचे राजकारण अधिक प्रभावीपणे सुरू होण्याचा संभव वाढला आहे. सर्व पक्षांचे यामुळे एक प्रकारे शुद्धीकरण होऊ लागेल. ज्या पक्षांना चळवळीचा गाभा नाही ते पक्ष निष्प्रभ होतील, संपतील. □

चार

श्री. जैनेंद्रकुमार जैन

प्रसिद्ध हिंदी साहित्यिक

लोकशाही हे स्वराज्याचे खरे स्वरूप आहे. स्वराज्य आणि सुराज्य यात फरक आहे. बऱ्याच अर्थांनी भारतातील इंग्रजी राज्य हे सुराज्य होते असे म्हणता येईल. पण ते राज्य घालविण्याचीही आवश्यकता निर्माण झाली आणि त्यासाठी अधिकाअधिक त्याग व बलिदानही कमीच समजले गेले. आपल्या प्रगतीसाठी स्वराज्य आवश्यक आहे असे गांधीजींनी सांगितले होते.

लोकशाही हा चांगल्या राज्याचा पर्यायवाचक शब्द नाही. सतत वाढणारी स्वयंशिस्त (आत्मानुशासन) हा लोकशाहीचा आशय आहे. स्वतःस शिस्त लावणे शिकावे लागते. विनोबांनीही बरोबरच म्हटले आहे की राज्ययंत्रणेचे (सरकारचे) शासन असते, अनुशासन आचार्यांचे असते. वरून शिस्त लादून जनतेस शिस्तबद्ध करता येईल, पण त्याला स्वयंशिस्त म्हणता येणार नाही. म्हणूनच गेल्या काही महिन्यात आपल्या देशात बऱ्याच इष्ट व आवश्यक म्हणता येतील अशा गोष्टी झाल्या आहेत त्यांची स्तुती करावी लागेल; पण या साऱ्या गोष्टी तर कायद्याच्या आधारे झाल्या आहेत. भीतीची प्रेरणा यामागे आहे. जी काही सुधारणा झाली आहे, तिच्यामागे 'बडग्या' चे भय आहे. दहशतीमुळे लोकांना काबूत ठेवता येते, पण हे नियमन जेव्हा स्वेच्छेचे असते तेव्हाच त्याला संयम म्हणता येईल.

ज्या देशात लोकशाही आली तेथे प्रारंभी सुव्यवस्था नव्हती. म्हणून अधीर होऊन कोणी राजकारणी राजकीय सुधारणेसाठी काही करू लागला तर त्याला अनुकूलही बरेच काही बोलता येईल. पण अशा प्रकारे कृत्रिमपणे आणलेले सुशासन व सुव्यवस्था फारशी मूल्यवान म्हणता येणार नाही. शक्तिशाली व्यक्ती व पक्ष इतरांवर मर्यादा घालू शकतात, आणि इतरांना मर्यादित ठेवू शकतात. पण अशा प्रकारची कृत्रिम मर्यादितता हीं खरी मर्यादाशीलता निर्माण करू शकत नाही. कारण तिच्या पाठीमागे आत्मविकासाची प्रेरणा नसून एक प्रकारच्या आत्महीनतेचा आधार असतो.

खरे तर, लोकशाही हा शब्द स्वतः अपूर्ण व अर्धवट आहे. निवडणुका हे लोकशाहीचे एक लक्षण मानले जाते. पण अमेरिकेतील वॉटरगेट प्रकरणाने या निवडणुकांतील जी वस्तुस्थिती जगासमोर आणली त्यावरून काय दिसते ? निवडणुकांत हरप्रकारचे उपाय योजले जातात; जाऊ शकतात. नैतिक मूल्ये आणि संकेताचे हनन निवडणुकांमध्ये सर्रास होत असते. म्हणजेच या मार्गाने तयार झालेल्या राज्ययंत्रणेस नैतिक आधार नसतो. मग त्यातून लोकशाहीच्या खऱ्या आशयाची पूर्ती कशी होणार ? अनेक पक्षांपैकी एका पक्षाच्या राज्यास लोकशाही असे म्हणतात. काही ठिकाणी तर एक पक्ष असून त्यालाच स्वतःस लोकशाहीवादी म्हणवून घेण्याची संधी आहे. रशियाचा दावा जवळजवळ असाच आहे की तो सर्वाधिक लोकशाहीवादी देश आहे. इंग्लंडमध्ये लोकशाही आहे. पण तेथे वंशपरंपरागत राजा व सम्राट ही आवश्यक व उपयोगी बनून राहिले आहेत. जपानमध्येही बरेच अधिकार असलेला राजा अस्तित्वात आहे. हे दोन्हीही देश लोकशाहीवादी आहेत.

विरोधात ९९ माणसे असूनही एक एकटा माणूस दडपलेला आहे असे त्याला वाटत नाही ती लोकशाही, असा गांधींचा लोकशाहीचा अर्थ होता. लोकशाहीचा अर्थ केवळ घटनात्मक नसतो, त्याच्या पुढे तो जातो.

आज घटकेला भारतात या शब्दाविषयी फारच गडबड-घोटाळे चालू आहेत. सत्ताधारी पक्षाकडून जे झाले ते लोकशाहीच्या रक्षणासाठी; विरोधी पक्षांनी जे काही केले तेही लोकशाही वाचविण्यासाठीच. आणीबाणी आहे, मिसा आहे, अनेक लोक त्यांच्यावरील 'आरोपां'ची चौकशी व शहानिशा झाल्याविना तुरुंगात आहेत, मोकळेपणाने मतभेद व्यक्त करणे अशक्य झाले आहे, छापणेही अशक्य झाले आहे आणि हे सारे दुसऱ्या कोणत्याही कारणाने नव्हे, तर केवळ देशाची एकता, रक्षण आणि लोकशाही समाजवादाच्या स्थापनेसाठी करण्यात आले आहे ! या साऱ्या प्रकाराने या शब्दांना काही स्पष्ट अर्थच राहत नाही. उलट त्यामुळे या शब्दांच्या अर्थाविषयी लोकांच्या मनात संभ्रम आणि अनिश्चितताच निर्माण होते. ५१ लोकांना ४९ लोकांवर हरप्रकारचा अधिकार मिळाला अस-

ताना अशा बहुसंख्येच्या आधारावर चाललेली संसद ही सर्व लोकांची संसद कशी असेल ?

मला असे वाटते की राजकीय सत्तेचा तर्क (पॉवर लॉजिक) हा अंतिम व सर्वश्रेष्ठ तर्क आहे, हे अमान्य करून त्याऐवजी नैतिकतेचा तर्क स्वीकारल्यानेच समाज निरोगी बनेल. सत्तेची तहान नसलेले असे काही लोक समाजात असावेच लागतील. अशा सत्तापराङ्मुख लोकांना ज्या समाजात सर्वोच्च मान आहे तोच समाज निरोगी, चांगला समाज होय. ' ऋषि ' व ' राजा 'चे परस्परसंबंध जेथे या प्रकारचे असतील तेथेच दंडशासन हे आत्मनुशासनाच्या आधीन राहील. अन्यथा जेथे सैन्य–शस्त्र -समर्थीत कायदा व न्यायच सर्वोच्च असेल तेथे चारित्र्याचे अवमूल्यन होईल. अशा समाजात पैसा–धन हेच लोकांच्या इच्छा–आकांक्षाचे केंद्रस्थान असते, आणि कायद्याच्या ओढाताणीशिवाय तो अर्थहीन होऊन बसतो. सत्ता कुणाची, संपत्ती कुणाची वा किती कुणाची, खासगी क्षेत्र व सार्वजनिक क्षेत्र, व्यक्तिगत मालमत्ता, उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण, इत्यादी केवळ आर्थिक कार्यक्रम आणि आर्थिक दृष्टिकोणच साऱ्या सभ्यतेस (सिव्हिलायझेशन) धरून व जखडून टाकतात. जणू काही सत्तेच्या द्वारा संपत्ती किंवा संपत्तीद्वारा सत्ता प्राप्त करणे यापलीकडे मनुष्याची पूर्णताच नाही; यापेक्षा अधिक वा दुसरे काही साध्यच नाही.

लोकशाही, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता हे शब्द फार खोल अर्थवाही आहेत असे मला वाटत नाही. त्यातून काही खोल व अंतिम आदर्श सूचित होतो असेही नाही. हे बरेच वरवरचे शब्द आहेत आणि हेच शब्द वापरून त्याचा मूळ आशय व अर्थ नष्ट करता येतो.

प्रश्न : या देशात, येणाऱ्या दहा वर्षांत ' गाईडेड डेमॉक्रसी 'चा प्रयोग राबविला जाण्याची शक्यता आपणास कितपत वाटते ?

उत्तर : आज ज्या प्रकारची लोकशाही येथे आहे त्यास कदाचित ' गाईडेड ' म्हणता येणार नाही. कारण त्यात गाईडन्स नसून सरळ शासन आणि प्रशासन आहे. गाईडन्सहून अधिक असा कंट्रोल आहे. यात थोडाफार तपशिलाचा फरक होऊन ' गाईडेड ' प्रकारची लोकशाही येथे आणली जाऊ शकते. खरे तर इथून पुढे लोकशाही शिल्लक राहील की नाही शंका आहे. पण त्या प्रकारची व्यवस्था येईल, येऊ घातली आहे, तिचे वर्णन गाईडेड डेमॉक्रसी असे करणे शक्य आहे. पण ते गोंडस नाव झाले. गाईडेड हेही काही उत्तम विशेषण आहे असे मला वाटत नाही. दुसरेही अनेक शब्द निर्माण झाले आहेत. ' पार्टिसिपेटिव्ह डेमॉक्रसी ' असाही एक शब्दसमूह ऐकू येतो. या सर्व विशेषणांचा अभिप्राय नकारात्मक आहे. एका प्रकारची लोकशाही नाकारणाऱ्या दुसऱ्या लोकशाही–प्रकारातही तसेच दुर्गुण निर्माण होऊ शकतात. राजकीय शब्दावली ही खरे तर आवश्यक तेवढ्या खोलपर्यंत जात नाही. लोकशाहीत–मग तिची पद्धती व व्यवस्था काहीही असो–आत्मानुशासनाचा आशय येऊच शकत नाही. शासक जेव्हा दुसऱ्याला आपल्या ताब्यात घेतो तेव्हा त्याचे कारण दोन्ही बाजूत आत्मानुशासनाचा अभाव हेच असते. आत्मानुशासित व्यक्ती कोणाला आधीन करणार नाही वा स्वतःही कोणाच्या आधीन होणार नाही. हा अंतिम आशय कोणत्याही प्रकारच्या लोकशाहीत सामावू शकतो काय ? ' शाही ' या शब्दातच शासक असेल आणि शासित असेल तर हा अर्थ समाविष्ट आहे. शासक–शासित असे वर्गीकरण व त्यांचे संबंध मला अनैसर्गिक वाटतात. कोणत्याही प्रकारची लोकशाही असो, तिला उत्तरोत्तर शासक आणि अधिकारी बनण्याच्या वर गेले पाहिजे, त्यापेक्षा अधिक काही केले पाहिजे. जो शासक नाही, तो लोकांना गुन्ह्याशिवाय तुरुंगात ठेवण्याचा विचारच कसा करू शकेल ? खरे तर तो न्यायसंस्थेलाही आक्षेपक मानून दंड–नियमनाच्या संस्थांचे रूपान्तर चिकित्सालयात (हॉस्पिटल्स) करण्याचा विचार करील. स्वतः निर्भय राहील व इतरांना निर्भय करील. सामाजिक संबंधातून दडपणाचे–दबावाचे प्रमाण कमी करण्याचाच तो नित्य-विचार करील. कायद्याचे काम तो अधिकाधिक लोक–शिक्षणाच्या द्वारा करेल.

आजची राज्यपद्धती मुळापासूनच चूक आहे. तीत न्यायालय संख्येच्या हवाली करण्यात आले आहे. कोणाची बाजू न्याय्य आहे यापेक्षा कोणाच्या बाजूस अधिक संख्या आहे, हा निकष अधिक महत्त्वाचा मानला जातो. हा निकष जोपर्यंत कायम आहे तोपर्यंत कोणतीही व्यवस्था न्यायी आहे असे म्हणता येणार नाही.

प्रश्न : नजीकच्या भविष्यकाळात निवडणुका होतील असे आपणास वाटते का ?

उत्तर : प्राप्त परिस्थितीत, ' फेस सेव्हिंग 'साठी म्हणून निवडणुका घ्याव्याच लागतील. पण सम्मति–निर्माणाची सर्व साधने पूर्णपणे आपल्या हाती घेतल्याशिवाय सत्ताधारी निवडणुका घेणार नाहीत. रेडिओ, टी. व्ही., वृत्तपत्रे ही मोक्याची प्रचारसाधने सत्ताधाऱ्यांच्या पूर्ण ताब्यात जातील तेव्हाच निवडणुका होतील, तेव्हा त्या 'मॅनेज्ड्' असतील. निवडणुका जर खुल्या व मुक्त नसतील तर त्यातून काय निष्पन्न होणार आहे ? आहे हा लोकशाहीचा देखावा टिकवला जाईल एवढेच. □ □

पुरंदऱ्यांचा सरकारवाडा

लेखक
ब. मो. पुरंदरे

मूल्य : सात रुपये.
राजहंस प्रकाशन, पुणे ३०

एका कलंदर क्रांतिकारकाची प्रेमकहाणी

लेखिका : पुष्पा भारती
अनुवाद : सुभाष काळे

इतिहासाची कालगती नेहमी वर्तुळाकार असते, असे असते म्हणूनच त्यातून उद्भवणाऱ्या संघर्षातून प्रगती होते, असे विद्वानांचे मत आहे. आपल्या जीवनाचे कार्यक्षेत्र निश्चित करून जिद्दीने कार्यरत असणाऱ्या व्यक्तींकडूनच इतिहासाला नेहमी गती मिळत आलेली आहे आणि पुढेही मिळत राहणार.

इतिहासात बलाढ्य सत्तेविरुद्ध टकरा घेणाऱ्या व्यक्तींच्या हृदयातील प्रेमाचा नाजुक अंकुर प्राणांतिक वेदनातही होरपळून गेला नाही. त्यांना प्रेमसुख पूर्णपणे उपभोगता नाही आले तरी त्या उत्कट प्रेमबंधनातील विरह, द्विधा मनःस्थिती यांनी त्यांची प्रेमकहाणी कालांतराने का होईना जगाच्या इतिहासात संस्मरणीय झाली आहे.

ही एक अशीच वैचित्र्यपूर्ण कथा प्रतिभाशाली, तेजस्वी साहसी सुंदरी तानियाची आहे. अर्नेस्टो चे गव्हेराला कोण ओळखत नाही ? बोलिव्हियाच्या जंगलात गनिमी काव्याने अकरा महिने सतत लढत राहणारा चे गव्हेरा ज्यावेळी मारला गेला त्यावेळी त्याच्याजवळ काही महत्त्वाच्या वस्तू निघाल्या. एक छोटीशी दैनंदिनी. त्यात त्याने युद्धघटनांचे प्रत्येक क्षण समीक्षणात्मक पद्धतीने चित्रित केले होते. ती दैनंदिनी क्यूबाचे अध्यक्ष फिडेल कॅस्ट्रोने संपादित करून प्रथम जगाच्या नजरेस आणण्याचे श्रेय संपादन केले.

चे गव्हेराच्या सामानात अजून एक वस्तू होती. ती वस्तू म्हणजे एका सुंदर मुलीचे छायाचित्र. ती सुंदरी कोण होती ? चौकशीअंती ते छायाचित्र क्रांतिवीर्या 'तानिया 'चे असल्याचे समजले. चे ने तिचा नेहमी उल्लेख 'टी' नावाने दैनंदिनीत केलेला आढळतो. परंतु या तानियाची प्रेमकहाणी बराच काळ अंधारातच राहीली. या अजरामर कहाणीला प्रारंभ करण्यापूर्वी, आपण जरा ४० वर्षे मागे–दुसऱ्या महायुद्धपूर्व अर्जेन्टिनामध्ये जाऊ.

बर्लीनमधून निर्वासित म्हणून बाहेर पडल्यानंतर प्रोफेसर 'ऐरिख ओत्तो हेनरीख बुंके यांची यहुदी पत्नी ऐस्पेरांजे बाईडरनी १९. नोव्हेंबर १९३७ मध्ये ब्यूनोआयर्स शहरांत एका सुंदर कन्यारत्नाला जन्म दिला. पति-पत्नी या दोघांवरही साम्यवादी विचारांचा अतिशय पगडा होता. नाझी अत्याचाराला कंटाळून १९३९ ला त्यांनी बऱ्याच प्रयत्नांती अर्जेन्टिनाचे नागरिकत्व मिळवून ते तिथे स्थायिक झाले. दोघांनीही पक्षाच्या गुप्त हालचालीत मनापासून भाग घ्यायला सुरुवात केली आणि कन्या तमारा बुंकेवर कोवळ्या वयात नकळतच घरातले राजकीय संस्कार होऊ लागले.

त्या काळात अर्जेन्टिनामध्ये कम्युनिस्ट पार्टीत वेगवेगळ्या पंथांच्या अनुयायांचे वेगवेगळे गट होते. त्यांची विचारपरंपरा, चिंतनाची दिशाही भिन्न-भिन्न होती. अशाच एका गटात राहून लिंच गव्हेरा आणि त्यांची पत्नी सेलिया देला सेनी या दोघांनी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी तत्कालीन सत्तेविरुद्ध जोरदार संघर्ष सुरू केला होता आणि साहजिकच त्यांचा गट आत्यंतिक डाव्या गटाचे प्रतिनिधित्व करण्यास प्रवृत्त होत होता.

दुसऱ्या महायुद्धात हिटलर पराभूत होऊन पूर्व जर्मनीवर कम्युनिस्टांचे शासन आले. १९५२ मध्ये प्रो. बुंके यांनी परत अर्जेन्टिनाला रामराम ठोकला आणि मातृभूमी बर्लिनला प्रयाण केले. त्यावेळी तमारा केवळ १५ वर्षांची युवती होती. अल्लड बालपणातून 'स्त्री' देहातील नैसर्गिक तारुण्य बदलाला पात्र झालेली. अशा 'स्वरूपसुंदर' पोरीने तारुण्यसुलभ स्वप्नांमधील एखाद्या राजकुमाराच्या मिठीत सुखावण्याचे मनसुबे रचावेत यात नाविन्य काहीच नाही. पण ही बिलंदर पोरगी गुप्तरीतीने चालविलेल्या बेकायदेशीर व्यायामशाळेत 'व्यवस्थित शिक्षण घेत होती. 'फ्री जर्मन युथ' या नावाच्या गुप्त संस्थेची सक्रिय कार्यकर्ती होती. अभ्यासात ती अत्यंत चमकदार होती. व्यवहारातील सर्व बाबतीत चतुर आणि धूर्त होती. सौंदर्याचा तर तिला वरदहस्तच होता!

इकडे अर्जेन्टिनामध्ये लिंचचा मुलगा डॉ. अर्नेस्टो चे गव्हेरा राजकारणाच्या मंचकावर प्रभावीपणे वावरत होता. वरचेवर त्याचा प्रभाव वाढतच होता. त्याने ग्वाटेमालात अमेरिकन हस्तक्षेपाला विरोध करण्यासाठी १९५४ मध्ये राजकारणात जाहीर प्रवेश

केला होता. १९५६ मध्ये त्याने मॅक्सिकोमध्ये गुप्तरीतीने गनिमीकाव्याचे शिक्षण घ्यायला सुरुवात केली. त्याच काळात त्याची क्युबाचा फिडेल कॅस्ट्रो आणि राऊल कॅस्ट्रोची ओळख झाली. त्याने दोन्ही कॅस्ट्रो बंधूबरोबर 'क्युबन' स्वातंत्र्य-युद्धात भाग घेण्याचा निर्णय घेतला. यांतच त्याचे नाव जगप्रसिद्ध झाले. संपूर्ण जगाचे डोळे या कलंदर क्रांतिकारकावर खिळले. प्रत्येकाच्या डोळ्यासमोर त्यावेळी एकच मूर्ती होती–डॉक्टर अर्नेस्टो चे गव्हेरा!

१९५७ ते १९५९ मध्ये कॅस्ट्रो, चे आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी क्युबाचे क्रांतियुद्ध जिंकले. त्यातील निवडक व्यक्तींना घेऊन कॅस्ट्रोने मंत्रिमंडळ बनविले. डॉक्टर चे गव्हेरा या मंत्रिमंडळात अर्थमंत्री झाला. इकडे तमारा बुंकेचे शिक्षण पूर्ण होऊन ती पार्टीच्या महत्त्वाच्या जबाबदारीबरोबरच पूर्व बर्लिनमधील 'हंबोल्ट' विद्यापीठात मार्क्सवादाचा अभ्यास करीत होती. त्याचबरोबर ती लॅटिन अमेरिकन प्रवाशांबरोबर दुभाषी म्हणून काम पाहत होती. याच काळात तिने पार्टीच्या कामासाठी मॉस्को, प्राग, व्हिएन्ना येथील प्रवास केला. चाणाक्ष रशियन अधिकाऱ्यांनी या बहुढंगी रत्नांचा त्यांच्या पद्धतीप्रमाणे परिचय करून घेतलाच होता. क्रमाक्रमाने त्यांच्यात चतुर तमाराने साहाय्यिका म्हणून प्रवेश मिळविला. प्रवाशांची दुभाषी म्हणून प्रथम ती सरळ वागे आणि नंतर ती या परदेशी पाहुण्यांना अशा काही प्रकाराने आपल्या कह्यात घेत असे की, त्या पाहुण्यांना स्वतःची अब्रू झाकण्यासाठी 'मॉस्कोला' उपयोगी पडणाऱ्या काही तरी घटना सांगाव्याच लागत. या धूर्त पद्धतीने 'हेरगिरी' हा तिच्या डाव्या हातचा मळ होता.

'शिकारी'च घायाळ झाली

१९६० मध्ये क्युबन राष्ट्रीय बँकेचे अध्यक्ष या नात्याने चे गव्हेरा जर्मनी आणि क्युबातील लाखो डॉलर्सचा व्यापारी समझोता करण्यासाठी बर्लिनला आले होते. त्यावेळी या चाणाक्ष तमाराला त्यांचा खास दुभाषी तैनाती म्हणून ठेवण्यात आले. परंतु ही युक्तिबाज पोरगी आपली हेरगिरीची सर्व तंत्रे विसरून जाऊन 'चे' च्या पहिल्याच तेजस्वी नेत्रकटाक्षात त्याची शिकार झाली. वास्तविक ती शिकारी म्हणून आली आणि ती स्वतःच घायाळ झाली. पाहता पाहता या दोघांच्या डोळ्यांची सांकेतिक भाषा डॉलर्सचा सौदा करण्याचे सोडून प्रेमकाव्य गाऊ लागली!

चे आपली दुसरी पत्नी अलिदा मार्चबरोबर वैवाहिक जीवन जगत होता. परंतु तमारासारख्या तेजस्वी रूपगर्वितेला बघून तो मनोमन पुलकित झाला. खास अर्जेंटाईन ढंगामध्ये स्पॅनिश बोलून तमाराने चे च्या हृदयात प्रवेश मिळविला. मार्क्सवादी विचार आणि अप्रतिम सौन्दर्य यांचा अपूर्व मिलाफ तमारात होता. आकर्षक शरीरबांधणी, लांबट चेहरा, गडद निळे डोळे, खांद्यावर स्वैरपणे खेळणारे सोनेरी केस, या प्रभावी सौंदर्याने 'चे' चे हृदय खेचून घेतले गेले. त्याहीपेक्षा तिचे वैशिष्टय म्हणजे सर्वसामान्य पांढरपेशा 'स्त्री' वेगळा भारदस्त पुरुषी सैनिकी पोशाख. त्यामुळे तिच्या मूळच्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वात वेगळीच खुमारी आलेली होती. 'चे' तिच्यावर आषक झाला होता.

सर्वात आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे 'चे' च्या जीवनात आलेल्या सर्व स्त्रिया या कोमलांगी स्त्रिया नव्हत्या, तर त्या सर्वांचे व्यक्तिमत्त्व हे पुरुषी धाटणीचे होते आणि त्यांनी इतिहासात अतिशय महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडलेल्या आहेत. चे ची पहिली प्रेयसी चिचिना फैरेरा ही अतिशय सुंदर असलेली युवती श्रीमंत खानदानी घराण्यातली होती. परंतु 'चे' जे जीवन जगू इच्छित होता त्याला तिचा विरोध होता. तिला ते कष्टसाध्य जीवन जगणे अशक्य होते म्हणून तिने चे गव्हेराबरोबरचे संबंध तोडले, त्यानंतर चे ची पहिली पत्नी हिल्डा गादे हिने चे च्या जीवनात प्रवेश केला. ती 'पेरू' च्या कम्युनिस्ट पार्टीची सक्रिय सदस्या होती आणि केवळ तिच्याच सहवासामुळे 'चे' मार्क्सवादी विचारांचा व्यावहारिक उपयोग वादाचा प्रवक्ता होऊ शकला. त्यानंतरची अलीदा तर चे च्या खांद्याला खांदा भिडवून स्टेनगन हातात घेऊन पुरुषांसारखी लढली होती. आणि त्यानंतर चे च्या जीवनात आलेली ही रशियन सहप्रवासिका 'तमारा' अद्वितीय कर्तृत्वसंपन्न स्त्री होती यात शंकाच नाही.

असे सांगितले जाते की, १९६१ पर्यंत तमारा बुंके स्वतंत्रपणे जबाबदारी घेऊन कार्य करीत होती. आणि तिच्यावर प्रथमच फार मोठी जबाबदारी टाकण्यात आली होती. ते काम अतिशय किचकट म्हणण्याऐवजी मानसिक ताण वाढविणारे होते, असे म्हटल्यास योग्य होईल. 'क्युबा' त जाऊन तिथे चाललेल्या गुप्त राजकीय हालचालींवर लक्ष ठेवायचे हे तिचे काम होते आणि या सर्वांचा प्रमुख–केंद्रबिंदु–तमाराचा प्रियकर डॉ. चे गव्हेरा! त्याच्यावरच लक्ष ठेवायचे होते.

परंतु अचानक पूर्व जर्मनीहून क्युबाला जाणे तमाराला कसे शक्य होते? तिने येणाऱ्या–जाणाऱ्या प्रवाशांशी खास अर्जेंटाइनी भाषेत गप्पा मारून आपला प्रदेश, भाषा, रीतिरिवाज या आठवणींमुळे आपण बेचैन झालो आहोत, मातृभूमीला परतण्याची ओढ लागली आहे, असे भासविण्याचा प्रयत्न करायला सुरुवात केली. तिथे कसलेही काम मिळाले तरी हरकत नाही. आपण बाहेर कितीही सुखात असलो तरी मातृभूमीचे सान्निध्य वेगळेच असते. आपल्या हृदयाला सतत खेचीत असते. ती सारखी बोलावीत असते! अशाच भावनात्मक आकर्षण निर्माण करणाऱ्या गप्पा मारीत मारीत ती एका 'बॅले' नर्तकीबरोबर पोचली. गप्पांच्या ओघात तिने नर्तकीवर कब्जा केला. हो–ना करता करता शेवटी तिने क्युबाला नेण्याचे आणि तिच्या मातृभूमीची भेट करून देण्याचे मान्य केले. अखेर युक्ती युक्तीने तमारा १२ मे १९६१ मध्ये 'हवाना' ला पोचली.

ती क्युबाला राजनैतिक गुप्त हालचालींसाठी गेली की 'चे' च्या व्यक्तिमत्त्वाने भारावून जाऊन त्याच्या ऐतिहासिक कार्यात सहभागी होण्यासाठी गेली, हे कळणे कठीण आहे. परंतु हे मात्र निश्चित की तिने क्युबात पाय ठेवल्यावर सर्वांत प्रथम 'चे' ची भेट घेतली. चे ने आपल्या अधिकारात तिला शिक्षण विभागात 'महिला सैनिक' शिक्षणाचे काम दिले. आनंदाने तिच्या अंगावर रोमांच उठले. कारण तिला तिच्या आवडत्या व्यक्तीचा आता निरंतर सहवास लाभणार होता. ती अतिशय समाधानी झाली. तिने थोड्याच कालावधीत सर्वांना आश्चर्यचकित केले. एक परदेशी युवती इतक्या कर्तबगारपणे, अत्यंत सफाईने भरा-

भर काम पूर्ण करीत होती. तसे काम अतिशय नाजुक होते. बाकी इतर सर्व गोष्टींपेक्षा तिला तिचा माणूस 'चे' अत्यंत महत्त्वाचा होता. प्राणप्रिय होता. त्याच्यासाठीच ती कामाचे डोंगर उपशीत होती, हे इतरांना काय माहीत ? ती इतक्या नाजुकपणे काम करीत होती की, तिच्या जागेवर इतर कोणी असते तर अगदी साध्या चुकीमुळेही सर्वनाश ओढवला असता. मोठमोठे नेते त्यात बळी पडले असते.

अतिशय किचकट कामाचे धागे आपल्या नाजुक हाताने सहजपणे उकलणाऱ्या या अद्‌भुत पोरीने एका झटक्यात काहींच्या जीवनात प्रचंड उलथापालथ केली होती. त्यात हवानामध्ये राहणारी चे ची दुसरी पत्नी अलिदाची तिने झोप उडवली होती. अलिदाने हिल्डापासून चे ला खेचले होते तर त्याच अलिदापुढे ही 'अवखळ पोरगी' एक प्रश्नचिन्ह होते.

आपापल्या जीवनात भावनात्मक उठलेल्या वादळानंतरही सर्वजण आपापल्या कार्यात मग्न होते. तमारावर चे च्या हालचालींवर लक्ष ठेवण्यास पाठविले होते आणि ती तर चे च्याच ओठातली बासरी बनून राहिली होती. त्याच्या राकट हस्तस्पर्शाने तिच्या हृदयातले मधुर प्रेमस्वर हवेत तरंगत होते. १९६२–६३ मध्ये तिच्यावर लक्ष ठेवणारे सर्व अधिकारी शंकित झाले होते. ही पोरगी इतक्या उत्साहाने 'चे'चे काम त्याला खुष करण्यासाठी करते आहे की ती त्याच्याच जीवनात प्रवेश करीत आहे ? हे सर्व इतक्या व्यवस्थित आणि नाजुकपणे होत होते की, त्यावर चटकन कोणताच निर्णय घेणे किंवा शिक्का मारणे कठीण होते, अयोग्य होते. काळ पुढे धावत होता. दोन वर्षांच्या अनुभवानंतर हे निश्चित झाले की चे आणि इतर सत्ताधारी मित्रांचे यापुढे एकमत होणे कठीण आहे. लॅटिन अमेरिकेत तियली शासनपद्धती कशीही असो, परंतु रशियन सरकार त्यांच्याशी मैत्री करू इच्छित होते. ज्या वेळी चे ने रशियन चिनी क्रांतीपेक्षा वयुवात वेगळी क्रांती करण्याची योजना तयार केली त्या वेळी चे जे काही करीत होता त्यावर अर्थमंत्री या नात्याने त्याच्यावर कटू टीका होऊ लागली होती. काही लोक त्याचे समर्थन करीत असले तरी इतरांना त्याचा काही वेगळा महत्त्वाकांक्षी उद्देश असला पाहिजे, असा संशय येत होता. परिणामतः चे गव्हेराने आपल्या मंत्रिपदाचा राजीनामा दिला. या सर्वांतून निवृत्त होऊन या कलंदर क्रांतिकारकाने आपल्या हातात 'स्टेनगन' घेतली. परत आपला पहिलाच मार्ग निवडला. सर्वात प्रथम काँगोत 'किनशासा' क्रांतिकारकांच्या मदतीला तो गेला. त्यांनी नंतर 'बोलिव्हिया' या ठिकाणी क्रांतिकारकांचे केंद्र सुरू केले. परंतु बड्या साम्यवादी नेत्यांना हे अतिरेकी साहसवादाचे कृत्य वाटत होते. त्यांचा अंदाज असा होता की, चे च्या साहसामुळे साम्यवादी क्रांतीची हानी होईल. त्यासाठी त्यांना चे वर सक्त नजर ठेवणे आवश्यक वाटत होते आणि त्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे 'तमारा बुंके.'

अंधळा मागतो एक डोळा आणि देव देतो दोन ! या म्हणीसारखी स्थिती झाली. तमाराला चे हवा होता. ती त्याच्या सहवाससुखाबरोबर येणाऱ्या आगीशीही खेळण्यास तयार झाली. परंतु या वेळी काम अतिशय धोकादायक होते. पूर्वी चे च्या हालचालींवर लक्ष ठेवणे कठीण होते तरी तितकेसे नव्हते. एक कारण तिचा तो प्रियकर होता आणि विशेष म्हणजे सत्ताधारी नागरिक होता; पण यापुढे त्याच्यावर लक्ष ठेवणे म्हणजे जंगलात भटकावे लागणार होते. वर आकाश आणि खाली जमीन ! शय्या भूमितलम् दिशोपी वसनम् ! अशा या गैरसोयीच्या स्थितीत काम करणे अत्यंत कठीण होते, तरी तिचे त्याच्यावर निःसीम प्रेम होते. प्रेमात एकटेच विरहाने जळत बसण्यापेक्षा आवडत्या व्यक्तीच्या सहवासात राख झाली तरी त्यात आनंदच असतो ! प्रेमाचा खरा उन्माद असतो ! ! आणि तमाराने तेच पसंत केले.

पुढील कामाचा तपशीलवार विचार करून तमारा बुंके १८ नोव्हेंबर १९६४ मध्ये बोलिव्हियाला पोचली. यावेळी तिने आपले नाव बदलून लॉरा गुतरेज बाडर हे ठेवले. तिने जाहीरपणे बोलिव्हिया विद्यापीठात शिक्षणासाठी प्रवेश घेतला होता. तिच्या या नव्या रूपाला उपयुक्त म्हणून तिने एका गरीब विद्यार्थिनीचा अभिनय सुरू केला. या गरीब बिचारीला शिक्षणाबरोबरच शिकवण्या घेऊन आपली उपजीविका करावी लागत असे. या शिकवण्याच्या संदर्भात तिची एका प्रतिभावंत पत्रकाराशी ओळख झाली आणि त्यांनी तिला त्याच्या दैनिकांचे विक्री एजंट नेमले. सर्वजण या 'गरीब पोरीवर' खुष होते. एका छोटचाशा खोलीत राहणे, जमिनीवरच झोपणे, स्वतःच्या कष्टावर शिक्षण घेणे हा तिचा दैनंदिन क्रम होता. ती कुठे जात नव्हती. येत नव्हती, कुणाच्या भांडणात भाग घेत नव्हती, अशा या साळसूद गरीब पोरीने त्यावेळेच्या मंत्र्याचे सचिव–यांची पत्नी 'अनिता'च्या माध्यमाने मंत्रिमंडळाच्या कारभारात चंचुप्रवेश केला. परंतु तिला अद्यापही कुणीही उघडपणे चर्चा करताना देखील पाहिले नव्हते. भोळे गरीब लोक समजत होते. तिला फक्त एकच छंद आहे, तो म्हणजे रेडइंडियन संगीत ऐकणे. तरुण कलाकार आणि पुढारी यांच्याबरोबर ती सतत राहते, कष्ट करते यात विशेष काय ? असेच सर्वजण म्हणत. ती शेजाऱ्यापाजाऱ्यांमध्ये अत्यंत प्रिय होती.

अचानक लग्न, पण कोणाशी ?

सामाजिक लोकप्रियता आणि कलाप्रेम यांच्या आडून तिने राजकीय सत्तासंघर्ष सुरूच ठेवला होता. जे होईल ते बघून घेऊ हीच तिची वृत्ती होती. दोन विरुद्ध टोकांमधील अंतर कमी करण्याचे तिचे तत्त्वज्ञान अजब होते. जे होईल ते चांगलेच होईल, यावर तिचा प्रचंड आत्मविश्वास होता. असे सांगतात की या बिकट स्थितीत बाहेरच्या साम्यवादी देशांबरोबर संपर्क होता. चे नेही अत्यंत अवघड काम तिच्यावर सोपविले होते आणि तिसरीकडून विश्वास संपादण्यासाठी ती बोलव्हियन कम्युनिस्ट पार्टीचे काम करीत होती. 'चे' च्या दुर्गम कार्यक्षेत्रात प्रवेश करून सहजपणे सातत्याने संपर्क चालू ठेवू शकणारी एकमेव व्यक्ती तमारा म्हणजेच लॉरा होती. चे ने अजून एक महत्त्वपूर्ण काम तिच्यावर टाकले होते. ते म्हणजे बोलिव्हियन क्रांतीनंतर चे चा अर्जेन्टिनात क्रांतीला प्रारंभ करण्याचा विचार होता. चे ने तिला अर्जेन्टिनातील मित्र आणि सहकारी यांच्या संपर्काचे माध्यम म्हणून लॉराची निवड केली होती.

अशा संपूर्ण साहसी, रोमांचकारी, वैचित्र्यपूर्ण जीवनात लॉराने एक वेगळीच शक्कल लढवली १९६६ च्या जून महिन्यात तिने एका तरुणाबरोबर अचानक लग्न केले. हा विद्यार्थी त्याच विद्यापीठात औद्योगिक इंजिनीअरिंगमध्ये शिक्षण घेत होता. तिथेच

तमारा फॉर्मसीचा अभ्यास करीत होती. हे प्रेम कसे जमले याविषयी तितकासा विचार करण्याचे कारण नाही. कारण हे लग्न प्रेमासाठी केलेले लग्न नव्हते तर केवळ बोलिव्हियन नागरिकत्वाचा पासपोर्ट मिळून तिचे कार्य तिला निर्विघ्नपणे पार पाडता यावे म्हणून हे लग्न होते. पण हे सर्व गौड-बंगाल त्या गरीब भोळ्या पोराला काय माहीत असणार ? तो वेडा पोरगा लॉरावर खरोखरच आत्यंतिक प्रेम करू लागला. सहा-सात महिन्यांनंतर ज्यावेळी त्याला लॉरा आपल्यापासून घटस्फोट घेत असल्याचा सुगावा लागला तेव्हा त्या पोराने रडून रडून आकांत केला आणि एक विनंती-पत्र लॉराला पाठविले आणि ईश्वरी दया म्हणून का होईना तू असे काही करू नकोस, अशी विनंती केली. पण त्याच्या प्रेमात गुंतून राहणे कसे शक्य होते ? शेवटी तिने ह्या नाजूक धाग्यांचा गुंता व्यवस्थित सुटावा म्हणून त्या पोराला बल्गेरियाची एक मोठी स्कॉलरशिप मिळवून दिली. तो तिथे गेला आणि लॉराचेही काम झाले होते. तिला अत्यावश्यक होता तो पासपोर्टही मिळाला. या पासपोर्टमुळे तिला दक्षिण भाग, निआ-काऊ तसेच अन्य भागात जाण्या-येण्यात फारशा अडचणी आल्या नाहीत. या निआ-काऊच्या दुर्गम भागातच एका शेतावर चे ने आपली गनिमी युद्ध-छावणी तळ उभारला होता. तेथून अज्ञातवासात राहून सर्व हाल-चालींवर तो नियंत्रण करीत होता.

जीपचे गौडबंगाल

शहरी जीवनातून निआकाऊत जायला यायला लॉराला अतिशय त्रास पडत असे. शिवाय वेळही बराचसा वाया जाई. म्हणून तिने एक भारी किंमतीची टोयाटो जीप खरेदी केली. तिच्या पत्रकार मित्रांना आणि आजूबाजूच्या लोकांना आश्चर्य वाटायला लागले की, कालपर्यंत ही गरीब पोरगी स्वतःचा उद्योग करून शिक्षण घेत होती आणि आज ही जीप उडविते आहे ! काय भानगड आहे ? तिने लोकांनी अधिक खोलात जाऊ नये म्हणून सर्वांना भासविण्यासाठी 'ही सर्व इस्टेट जर्मनीतील माझ्या नाते-वाइकांकडून मिळालेली आहे. पूर्वी मी कधी इतका पैसा पाहिला नव्हता. तेव्हा कुठे फालतू उधळपट्टी होऊ नये म्हणून मी ही युक्ती केली. शिवाय माझी लहानपणापासून एक आपली स्वतःची गाडी असावी अशी अत्यंत मनोकामना होती. आता आयती संधी आली म्हणून इच्छा पूर्ण करून घेतली,' अशा बाता मारू लागली.

परंतु लोकांची मने वरचेवर तिच्या सर्व गत हालचालींचा वेध घेत स्वैरपणे फिरू लागली. तेव्हा तिने पुढे काही वाईट घडण्या-पूर्वीच सावधानता म्हणून ती वस्ती सोडून निआकाऊ गावाजवळील एका वाडीवर कामारी नावाच्या झोपडीवजा घरात जाऊन राहिली. परंतु तिने आपले नाव बदलून प्रोफेसर तानिया असे ठेवले. इथे तिने ज्योतिष सांगण्याचा उद्योग आरंभिला. तिने खेडुतांचे हात पाहणे, त्यांच्यातील वैचारिक संघर्ष कमी करून त्यांना मदत करणे इत्यादी उद्योग करून तिथल्या सर्व लोकांची मने जिंकून घेतली. लवकरच तिला रेडिओवरही निवेदक म्हणून नोकरी मिळाली. कारारेंडा रेडिओवरून ती एक कार्यक्रम प्रसारित करीत असे. त्यात तरुण-तरुणींची प्रेमपत्रे वाचून दाखविणे, त्यांना सल्ला देणे हे काम असे. या चर्चा आणि सल्ला याच्या संदर्भात ती मोठ्या चतुराईने सांकेतिक भाषेमध्ये 'चे'ला संदेश देत असे आणि 'चे' ते संदेश क्रांतिकारकांसाठी प्रसारित करीत असे. ऐकणाऱ्यांना स्वप्नात देखील पुसटशी कल्पनाही येत नव्हती की, तानिया एका जागेवर बसून गुप्त बातम्या देत आहे. इतरत्र गुप्त संदेश पाठवीत आहे. ज्यांना आवश्यकता होती त्यांनाच संपूर्ण माहिती होती. शिवाय 'प्रेमिकांशी हितगुज' हा कार्यक्रम अत्यंत लोकप्रिय झालेला होता.

हे सर्व अत्यंत युक्तीने चालले असतानाही त्यात थोडासा गोंधळ उडाला. त्याला कारण तानियावर पडलेला अतिशय जबाबदारीचा ताण आणि द्विधा मानसिक स्थिती हे, किंवा जसजसा काळ लोटत होता तसतशी व्याकुळ करणारी विरहभावना आणि वाढणारे प्रेम हेही कारण असू शकेल ! ती जास्तीत जास्त काळ 'चे'च्या सहवासात कसा व्यतीत करता येईल याकडेच लक्ष ठेवून होती. वियोगाने ती अत्यंत त्रासलेली होती. कारण मात्र हे झाले की, चे च्या अत्यंत निकटच्या गनिमी मित्रांबरोबर (कोको आणि इंटी) ती कुठेही नेहमी भटकत असे. वाटेत भेट-णाऱ्या खेडुतांना आम्ही गोरील्ले सैनिक असल्याचे सांगत असे आणि असे सांगणे अत्यंत घातक होते तरी ती ते सांगत असे. तिने हा विश्वासघात तर केला नाही ना ? परंतु हेही कारण असू शकते की अनेक प्रयत्नानंतरही चे बरोबर तिला सहवाससुख मिळेना तेव्हा तिने 'चे' बरोबर तादात्म्य पावण्यासाठी आपल्या नावाचा संबंध जोडून एक विचित्र आत्मसंतोष निर्माण करून घेणे हेही शक्य आहे. परंतु गडबड अशी झाली की हल्लेखोर किंवा गोरील्ले हे शब्द खेडुतांना नीट समजलेही नाहीत. परंतु हा शब्द उडत उडत स्थानिक सैनिकी छावणीवर मात्र पोचला आणि त्यांचे लक्ष या पोरीच्या सर्व गतहालचालींवर वेधले गेले. हळूहळू हल्ले-खोरांना रेशन, पाणी, संदेश, पैसा इत्यादी सैनिकी मदत मिळवून देणारी दुसरी तिसरी कोणी तरुणी नसून ती तानियाच असल्याचे त्यांच्या लक्षात आले.

इकडे तानियावर सर्वस्वी जबाबदारी टाकून 'चे' अगदीच निर्भय बनला होता. त्याने आपल्या १९६७ च्या दैनंदिनीत लिहिले आहे— 'आम्ही तानियाच्या अर्जन्टिना प्रवासाची सर्व व्यवस्था केली आहे. मोरीसियो आणि जोजामीबरोबर चर्चा करून त्यांना इथे घेऊन यायचे आहे.' याप्रमाणे तानियावर चे च्या बरोबर अनेकांच्या भेटी घडवून आणण्याची जबाबदारी होती. परंतु खेडुतांना तानियाची जीप नेहमीची परिचयाची झाली होती. त्या-करिता चे ने तिला स्पष्ट सांगितले होते की तू शक्य तितके इकडे येण्याचे टाळ ! परंतु काही काही वेळेला समजदार माणसाकडूनही परिस्थिती न समजून घेण्याच्या चुका होता-तच. असेच इथे परत घडले. एक दिवस रेजी दिब्रेला घेऊन तानिया फॉर्मवर पोचली. चे ने या घटनेबाबत २१ मार्च १९६७ च्या दैनं-दिनीत लिहिले आहे— 'तानियाने सर्व संपर्क बरोबर साधले. ते सर्व संबंधित लोक भेटून पण गेले. परंतु ती म्हणते आहे की ते लोक आग्रहाने मला इथपर्यंत घेऊन आले आहेत. ती एक दिवसात परतायचा विचार करून आली होती. परंतु प्रत्यक्षात घटना वेगळीच घडली. जोजामी प्रथम कामीरीला थांबू शकला नाही आणि आमच्याकडेही आला नाही. तानिया तर आमच्यापाशीच होती. 'ईवान' चे नाव घेताच तानिया अतिशय

भडकत असे. काय भानगड आहे? हेच लक्षात येत नाही. लोयाला चा ९ फेब्रुवारीपर्यंतचा दीड हजार डॉलर्सचा हिशोब पूर्ण केला. ईवांनचा पाठविलेला रिपोर्ट पण मिळाला. एकात मिलिटरी अॅकेडमीचे फोटो आणि दुसऱ्यात काही सविस्तर माहिती आहे.' नंतर घटना अशी घडली की, तानियाला चे ची भेट फिडेल कॅस्ट्रोचे तात्त्विक सल्लागार प्रसिद्ध फ्रॅंसीसी तरुण विचारवंत रेजी देब्रे आणि अर्जेन्टिनाचे एक कलाकार बुस्तोसबरोबर करून घ्यायची होती. तानियाने वेगवेगळ्या माध्यमातून वाटाघाटी करून भेटी निश्चित केल्या. यात अडचण अशी होती की, या दोघांना प्रत्यक्ष तिने पाहिले नव्हते. मग भेट कशी होणार? यासाठी तिने एक धाडसी परंतु थोडीशी किचकट युक्ती केली. त्या दोघांना एका हॉटेलात बोलावण्यात आले आणि येताना बरोबर 'लाईफ'चा नवा अंक बरोबर घेऊन या असे सांगितले. हॉटेलमध्ये एक खास वेटर येणाऱ्या जाणाऱ्यावर लक्ष ठेवून होता. एक माणूस 'लाईफ'चा अंक हातात घेऊन येताना पाहून तो वेटर चटकन् पुढे झाला आणि म्हणाला, 'काय महाराज,' आपली काय सेवा करू? आपण बोलिव्हियाचा सुंदर सूर्योदय पहायला इथे आलात काय?' त्यावर त्याने उत्तर दिले. ठीक! बरोबर ओळखलेत!! नंतर त्या दोघांना एका विशेष खोलीत नेण्यात आले. हा लाईफ अंक आणि सूर्योदय ठरलेला होता. जर लाईफचा अंक हातात घेतलेल्या व्यक्ती दुसऱ्या कोणी असत्या तर त्यांनी सूर्योदय पाहण्याची इच्छा व्यक्त केली नसती आणि मग त्या अनाहूत पाहुण्यांना इकडच्या तिकडच्या गप्पा मारून वाटेला लावण्यात आले असते. तानिया या दोघांना घेऊन चे कडे निघाली असता कोको आणि इंटीने तिला अडविले आणि आपण फॉर्मवर कोकेन तयार करून त्याचे स्मगलिंग करतो, अशी शंका सर्व खेडुतांना येत असल्याचे त्याने तिला सांगितले. परंतु रेजी देब्रेसारख्या महत्त्वाच्या व्यक्तीला चे कडे घेऊन जायला ती इतकी उत्सुक झाली होती की, तिला अभिमानाची बाधा होऊन तिने यावेळी स्वतःलाच सावरले नाही. तिचा या ठिकाणी पूर्ण तोल गेला. काही लोकांचे असे म्हणणे आहे की शेवटी तानिया ही एक गुप्तहेरच होती. सैन्याच्या नजरेच्या टप्प्यात यावे म्हणून तर ती हे सर्व कारस्थान करीत होती. परंतु या म्हणण्याला फारसा पुरावा नाही! जे काही असेल ते असो! परंतु ती जीप घेऊन काही अंतरावर पोचते ना पोचते तोच सैनिकी सुरक्षा अधिकाऱ्यांनी जीप अडवून तिच्या जीपची सर्व तपासणी केली. जीपमध्ये इतर काही सापडले नाही तरी तानियाची एक डायरी मात्र मिळाली. त्यात शहरातील काही गुप्त गनिमांचे पत्ते होते. अर्थात हे निश्चित सांगणे कठीण आहे की, या डायरीमुळेच की अन्य इतर कोणत्या कारणामुळे परंतु एक आठवड्यातच १३ मार्च १९६७ पासून त्या भागात सैन्याच्या हालचाली वेगाने वाढू लागल्या. रेजी देब्रेबरोबर तानिया जी फॉर्मवर पोचली ती तेथून परतलीच नाही. तिला आपण पकडले जाऊ! अशी अत्यंत भीती होती, की आता बस झाले खेळणे. चे च्या गुप्त केंद्राचा पत्ता तर सैन्याला लागलाच आहे. संघर्षही अटळ आहे. ते सर्व जाऊ द्यावे आणि ज्यांच्यासाठी जगतो आहोत त्यांच्यासाठी, त्यांच्या सहवासात आलेले मरण तरी बरे, असाही विचार तिने केला असावा. तिच्या देहातील स्त्रीत्वाला चे च्या सहवासाची आस लागली होती. ती त्याला सोडून दूर जायला तयार नव्हती हे मात्र निश्चित दिसत होते. बुस्तोसने चे च्या संस्मरणीय भेटीचा वृत्तांत लिहिताना लिहिले आहे—'त्या दिवशी चे ला तानिया फॉर्मवर परतल्याचा अतिशय राग आला. त्याला सैनिकांना आपला ठावठिकाणा समजण्याची भीती वाटत होती. त्याने रेजी देब्रे आणि बुस्तोससमोरच तिला चांगले खडसावले. बहुतेक चे चीच शंका खरी ठरली असावी! केवळ दहा दिवसांच्या आतच ३२ सैनिकांची तुकडी चे च्या फॉर्मचा शोध घेत सरळ गुप्त केंद्रालाच येऊन भिडली आणि या विचित्र तऱ्हेने अचानक अंतिम लढ्याला प्रत्यक्ष तोंड लागले. यात हारजीत जे होईल ते तर स्वीकारायचे होतेच होते, परंतु सर्वनाशाची शक्यता नजरेसमोर ठेवणे आवश्यक होते. चे ने या घटनेसंबंधी २३ मार्च १९६७ च्या दैनंदिनीत लिहिले आहे, 'सकाळी साधारणतः आठ वाजण्याच्या सुमारास कोकोने धाँवत धावत येऊन सांगितले की, सैन्याची एक तुकडी आपल्यावर हल्ला चढविण्यासाठी येत आहे. त्या चकमकीत—ती ६० एम. एम. ची मोर्टार, १६ रिव्हॉल्वर्स, दोन बी. झेड., तीन यु. एस. आय. एस. एफ ३०, दोन रेडिओ, बूट, वहाणा इत्यादी मिळाले. त्यांचे सात सैनिक मारले गेले, चार घायाळ झाले आणि बाकीच्या १४ जणांना आम्ही ताब्यात घेतले. हल्ल्याच्या योजनांचे कागदपत्रही मिळाले. परंतु अन्नसामग्री मात्र आमच्या हाती लागली नाही.

कोंडी....

या हल्ल्यानंतर वरचेवर चकमकी सुरू झाल्या! चे च्या जवळ जवळ करू पाहणारी तानिया अगदी निकट येऊनही निराश होती. कारण चे युद्धात गर्क होता आणि चे शिवाय तिला दुसरे कोण होते की, ज्याच्या खांद्यावर डोके टेकवून मनसोक्तपणे रडून मन मोकळे करू शकेल. आजपर्यंत धाडशी, गुंतागुंतीची कामं आपल्या नखरेल सौंदर्याच्या जोरावर, बुद्धीवर तिने पूर्ण केली होती. वाटेल तिथे मुक्तपणे ती वावरू शकत होती. त्या सुंदर स्वैर जगाचे दोर तिने आपल्या प्राणप्रिय चे साठी स्वतः होऊन कापून टाकले होते. नंतर उगवणारा एक एक दिवस अत्यंत वाईट उगवत होता. रोजचा सूर्य कोणाचा तरी बळी घेऊन अस्ताला जात होता. अन्न-पुरवठा बंद पडला होता. सैन्याने चारी बाजूने घेरले होते. यातून बाहेर पडणे कठीण होते. बालपणापासून ते तारुण्याच्या सीमारेषेपर्यंत तानियाला फक्त एकच गोष्ट माहीत होती. ती म्हणजे काम! काम!! काम!!! तिच्याभोवती अनेकांनी प्रेम संपादिण्यासाठी घिरट्या मारल्या. परंतु ज्याचा तिने सतत ध्यास घ्यावा अशी, एकच व्यक्ती या संपूर्ण जगात होती, ती म्हणजे चे. ती त्यांच्या प्रत्येक श्वासोच्छ्वासात सामावली गेली होती. आणि सध्या तिचा चे तर अतिशय अडचणीत आला होता. बिचाऱ्या तानियाच्या प्रेमाचे दुर्दैव असे की आपल्या अत्यंत प्रिय प्रियकराला अशा संकटात पाहून देखील ती काही मदत त्याला करू शकत नव्हती! तिचे संपूर्ण शरीर तापाने फणफणत होते. उष्णतेने तिच्या अंगाची नुसती लाही लाही होत होती. शत्रू अंगावर होता! कधी ठिणगी पडून स्फोट उडेल हे सांगता येत नव्हते. यातून तात्पुरते बाहेर पडण्याचा

एकच मार्ग होता, तो म्हणज सध्याची जागा बदलणे. शेवटी सर्वांना तोच मार्ग स्वीकारावा लागला. समोर रस्ता वेड्यावाकड्या वळणाचा! दऱ्याखोऱ्यांनी आणि घनदाट जंगलांनी व्याप्त प्रदेश होता. आजारी तानिया सर्वांसाठी अडचण होऊन बसली होती. कारण तिच्यासाठी हळूहळू चालले तर शत्रू कधी चटणी उडवील हे सांगणे कठीण होते! शेवटी नाइलाजास्तव आपल्या सर्वांत जवळचा मित्र जोक्विन आणि इतर आठ गनिमांवर तानियाची जबाबदारी ठेवून चे पुढे निघून गेला.

मला गोळी घाला....

बिचारी दुर्दैवी तानिया! परमेश्वरही नाही आणि प्रियकरही नाही!! अशी तिची स्थिती झाली. या मर्माघाताने ती पार ढासळून गेली. असे सांगतात की अखेरच्या दिवसांत तर चे च्या वियोगाने अक्षरशः ती वेडी झाली होती. वेड्यासारखे बडबडत होती. रात्री-अपरात्री एकदम झोपेतून उठून 'सैन्य येत आहे, चे कुठे आहे? चे ला बोलवा. चे ऽऽ चे ऽऽ, असे ओरडत असे. जोक्वीन वगैरेंना ती हेर असावी असे वाटत होते. त्यात तिची जबाबदारीही चे ने टाकली होती. ती आजारी असल्यामुळे धड चालणे कठीण होते. त्यातच ती 'चे' पासून गरोदर राहिली होती. अर्थात या बाबतीतच ती तेवढी काय ती समाधानी होती. चे चा सहवास नाही तर नाही, त्याच्या वंशाचे सहवाससुख ती आनंदाने घेत होती! भयाण काळोखात समाधानाचा एकमेव किरण होता-तिच्या पोटात दैनंदिनी वाढणारा चे चा अंकूर. या सर्व कटकटींमुळे जोक्विनही योग्य वेळी सुरक्षित ठिकाणी पोचू शकत नव्हता. त्यामुळे त्याचा सर्व राग तानियावर होता. या सर्वांचा रोष, संशय, भुकेचा पोटात उसळणारा डोंस, लागलेली तहान, तापामुळे आलेली अशक्तता, चे चा वियोग आणि पुढे आडवी पडलेली अज्ञात वाट. परिणामतः ती गडद निळ्या डोळ्यांची, रेशमी सोनेरी केसांची बुद्धिमान तरुणी तमारा बुंके संपून गेली होती! राहिली होती ती फक्त चे चा अंकुर आपल्या पोटात वाढविण्यावरच समाधान मानणारी एक हाडामांसाची सर्वसाधारण स्त्री. अतिशय प्रेमांध होऊन चे च्या सहवासाला आतुर झालेल्या तिच्यातील स्त्रीत्वाने केलेली ही घोडचूक होती. आणि तानियाच्या अतृप्त स्त्रीत्वाच्या मोहाला बळी पडून तोही शिक्षा भोगत होता. आता तिला शारीरिक वेदना सहन होत नव्हत्या. ती अक्षरशः हात जोडून सर्वांना विनंती करीत होती की मला त्रास सहन होत नाही, कृपया माझ्यावर गोळी झाडून मला मुक्त करा! नाही तर माझ्या हातात पिस्तोल द्या! ते म्हणत की, तुझ्याकरता एक काडतूस वाया घालविण्याची आमची इच्छा नाही. आणि त्याशिवाय ती चे च्या मुलाची आई पण होणार होती. जोक्विन पुढे तिला फुठेतरी वस्तीवर ठेवण्याचा विचार करीत होता आणि तोपर्यंत तरी तिला खुरडत खुरडत चालणे भाग होते.

या सर्व जाचातून तानिया मुक्त झाली! पण अगदी विचित्र पद्धतीने आणि अचानक! त्यांची तुकडी लपत लपत हळूहळू पुढे चालली होती. ३१ ऑगस्ट १९६७ रोजी ते 'खुशनुमा' ठिकाणी पोचले. अतिशय उंच उंच गगनाला भिडणाऱ्या पर्वतांची रांग, भोवताली हिरवेगार घनदाट जंगल आणि मासीकुरी नदी डोंगरातून वाकडीतिकडी वाट काढीत येऊन बोलिव्हियातील सर्वांत मोठ्या नदीला–रायो ग्रांदेला मिळते. या ठिकाणी पोचल्यावर त्यांनी समाधानाचे सुस्कारे सोडले आणि विशाल निळ्या आकाशाचे प्रतिबिंब पाण्यात पाहत पाहत हातपाय धुण्यासाठी नदीच्या किनाऱ्याकडे निघाले. बिचाऱ्या त्या दुर्दैवी जिवांना काय माहीत की निसर्ग नव्हे तर मृत्यू त्यांच्यावर झडप घ्यायला टपला आहे. परंतु त्यानेही एकदम झडप घेतली नाही! श्वास रोखून तो पुढच्या क्षणाची वाट पाहत होता. गनिमांनी तोंड–हातपाय धुऊन थोडेफार खाल्ले. पाठीवर बोझा आणि खांद्यावर बंदूक ठेवून पुढे चालायला सुरुवात केली. सर्वांत मागे होती ती तापाने फणफणणारी, खुरडत खुरडत चालणारी आजारी तानिया.

आणि अचानक कॅप्टन वार्गासने आज्ञा केली... 'फायर!' एकदम ३१ स्टेनगन्सनी आग ओकायला सुरुवात केली. झाडावरून असंख्य पक्षी चित्कार करीत जिवाच्या आकांताने उडाले आणि काही क्षणातच परत सर्व काही शांत झाले आणि कॅप्टनने पाहिले तो सर्वांत प्रथम गोळीला बळी पडली ती तानिया! ती धडपडतच परत उठली आणि क्षणातच धाडकन कोसळली ती कायमचीच! एक तर ती सर्वांत शेवटी म्हणून सैनिकांना ती जवळ होती आणि त्यात तिने पांढरा ब्लाउज घातलेला असल्यामुळे तिच्यावर नेम घेणे अतिशय सोपे होते. गनिमांनी तोंड वळवून प्रत्युत्तर दिले. परंतु त्याला फार उशीर झाला होता. या हल्ल्यात दोन व्यक्ती सोडून बाकी सर्व ठार झाले. बोलिव्हियाच्या सैनिकांनी ठार झालेल्या हल्लेखोरांची तपासणी सुरू केली. आणि तमारा? तिने मृत्यूला जवळ करूनच तीही मुक्त झाली होती. तिचे प्रेत मासीकुरी नदीच्या पात्रात पडले. भोवतालचे थोडे पाणी लाल झाले आणि प्रेत प्रवाहाबरोबर वाहू लागले. कॅप्टन वार्गास आणि त्याच्या सैनिकांचे तिकडे लक्ष गेलेच नाही. ते आपल्याच गडबडीत मग्न होते.

सात दिवसांनंतर तिचा मृतदेह ज्यावेळी किनाऱ्याला लागला त्यावेळी त्या रूपगर्वितेला ओळखणे देखील कठीण होते. तिच्या मृत देहाची आणि तिच्या कमरेला बांधलेल्या पिशवीची तपासणी केली गेली. त्यावेळी तिचे ओळखपत्र, नागरिकत्वाचे प्रमाणपत्र, फोटोसहित पासपोर्ट, काही चलनी नोटा, औषधे खरेदी केल्याच्या पावत्या आणि... आणि त्यात काय होते? एक रेडइंडियन संगीताची ध्वनिमुद्रिका! ती वाजविल्यानंतर लक्षात आले की ते एक गंभीर विरहगीत आहे. जे ती सतत ऐकत असे.

तिकडे चे ला आपल्या प्रियेची मृत्युबातमी समजली? नाही! कारण त्याच्याजवळ रेडिओवरील बातम्या ऐकण्याशिवाय दुसरे कोणतेच साधन नव्हते. ३१ ऑगस्टला मुठभेगला तानियाचा मृत्यू झाला आणि दोन सप्टेंबरला चे लिहितो – 'रेडिओवर एका चकमकीची बातमी आहे की, कामीरी कस्बे भागात हल्लेखोर गनिमांची एक तुकडी ठार झाली. त्यात दहा लोक होते. तुकडीचा नेता जोस्विन हाही ठार झाला आहे. हे वृत्त 'व्हाईस ऑफ अमेरिका'चे आहे. पण स्थानिक रेडिओने याबाबत कोणतेच वृत्त दिलेले नाही.'

चे चे मन अजूनही या बातमीवर स्थिर होत नव्हते. यानंतरच्या दोन-तीन दिवसांच्या दैनंदिनीत या वृत्ताचाच ऊहापोह आहे. परंतु

७ सप्टेंबरला त्याला बातमी मिळाली. त्यावेळी तो लिहितो–' रेडिओ कूजडेल सरने दिलेल्या बातम्यांत म्हटले आहे की ग्रांदे नदीच्या किनाऱ्याला एका तरुणीचे प्रेत लागले. ते तानियाचे असल्याचे समजते, ८ सप्टेंबरला तो लिहितो,'तानीयाच्या दफनाच्या वेळी बारिआत्तो तिथे हजर होता. ख्रिश्चन प्रथेनुसार तानियावर अंत्यसंस्कार करण्यात आल्याचे वृत्त आहे.'

ढासळलेला चे

आणि इतकेच ! भावनाविवशतेचा एक शब्दही नाही. साहजिकच आहे. चे जे जीवन जगत होता तिथे दुःखाचा आघात शांतपणे, सहन करण्याशिवाय दुसरा कोणताच अन्य मार्ग होता ? परंतु त्याच्या दैनंदिनीतील एकंदर लिखाणाचा विचार करता तो मनातल्या मनात कुठेतरी ढासळत चालल्याचे सूचित होत होते. त्याने तानियाच्या मृत्यूचा आघात वरकरणी चूपचाप सहन केला असला तरी त्याच्या मनातील भावनाउद्रेक वेगळ्याच ठिकाणी स्पष्ट झाला आहे. त्या दिवशीच्या दैनंदिनीत तो लिहितो–' बुडापेस्टच्या वृत्तपत्रांनी चे चुकलेला वेडा आणि बेजबाबदार व्यक्ती म्हटले आहे, तर चिलीच्या पक्षाने मार्क्सवादी मार्गावरच भर दिला आहे ... जर माझ्या हाती सत्ता आली तर अशा भित्र्यांची नाके सरळ ठेचून काढीन.' हे शब्द! असे अतिरेकी शब्द चे च्या दैनंदिनीत प्रथमच आढळतात. यापूर्वी त्याने मतभेदही संयमित शब्दात व्यक्त केले आहेत. हा तानियाच्या मृत्यूच्या मनावर झालेल्या अपघाताचाच भाग होता. तो आतल्या आत कुठेतरी धुमसत होता ! तो भावनावेग या पद्धतीने बाहेर आला इतकेच !

तानियाच्या प्रेताच्या तपासणीत काही चिठ्ठ्या मिळाल्या. त्या अनुषंगाने बोलिव्हियन सैन्याने गनिमांना पकडायला सुरुवात केली. दिवसेंदिवस चे घेरला जाऊ लागला. एक महिना किती कठीण अवस्थेत काढला त्याची माहिती सहा ऑक्टोबर १९६७ च्या डायरीवरून मिळते. चे लिहितो– 'आमच्या वाटाड्यांनी बातमी काढली की काही अंतरावर एक घर आहे आणि माळा आहे. पाण्याची सोय आहे. आम्ही दिवसभर माळ्याखाली बसून जेवणाची तयारी करू लागलो. संपूर्ण दिवस दडपणातच चालले होते.कारण चिली रेडिओवरून आम्ही बातमी ऐकली की या भागात जवळजवळ १८०० सैनिकांची तुकडी आमच्या शोधात आहे.'

आणि ७ ऑक्टोबर दैनंदिनीच्या पानावर या दुखान्त नाटकाचा शेवटचा परिच्छेद होता. चे लिहितो– ' आज गनिमांनी युद्ध छेडून पूर्ण ११ महिने झालेले आहेत. आजचा हल्ला भयानक होता. रात्रीच्या वेळी आम्ही दोन वाजता एका बटाट्याच्या शेतात मोर्चे टाकले. आता पुढे सरळ मूर्खपणा होता. बोलिव्हियन सैन्याने एक अजब घटना रेडिओवरून प्रसारित केली आहे. त्यांचा अंदाज आहे की, आम्ही ३७ लोक आहोत. आणि आम्हाला मारण्यासाठी २०० सैनिक पुढे सरकत आहेत. त्यांनी आमचा, गुप्त तळ आक्टो आणि ओटो नदीच्या दुआबात असल्याचा अंदाज व्यक्त केला आहे. बातमी आमच्या भावी नाशाची पूर्वसूचना तर नव्हे ना ?"

आणि खरोखरच अखेरची पूर्वसूचना होती. याचे प्रत्यंतर दुसरे दिवशी म्हणजेच ८ ऑक्टोबर १९६७-सैन्याच्या एका तुकडीने त्यांना घेरले. ते संख्येने कमी होते. वाचण्याची फारच थोडी शक्यता होती तरी त्यांनी मोठ्या धाडसाने, चिकाटीने मोर्चे लढविले. परंतु त्याचवेळी त्यांना राखीव सैन्याच्या दुसऱ्या तुकडीने पाठीमागून येऊन घेरले. ही हातघाईची लढाई अशा ठिकाणी होत होती की तिथे उंच-सखल टेकड्यांमुळे माणूस-माणसाला बघू शकत नव्हता. अंदाजाने गोळीबार करावा लागत होता. चे चे साथीदार थकले होते. काही जखमी झाले होते. काही आजारी होते आणि त्यात सर्वजण भुकेलेले होते. पाणी पण त्यांना मिळत नव्हते. दुर्दैव असे की, एक गोळी सूं-सूं करीत आली आणि 'चे' च्या हातातील स्टेनगनच्या नळीचे दोन तुकडे करून गेली.

शेवटी चे ला पकडण्यात आले. त्याच्या अंगावर जखमा झालेल्या होत्या. त्याला 'हिगुएरा' गावात आणून सतत वेगवेगळे प्रश्न विचारण्यात आले. तरीही चे स्तब्ध होता. काही दिवसांनंतर ला-पाज येथे बारिएन्तो, ओवंदा आणि इतर सेनाधिकाऱ्यांच्या बैठका होऊन चे ला मृत्युदंडाची शिक्षा देण्याचे निश्चित केले. मेजर मिगुअल, ओओरा, आंद्रे सैनीक त्याला शिक्षा देण्यासाठी आले. 'तेरान' नावाच्या सैनिकाला गोळी चालविण्याचा हुकूम दिला गेला. 'तेरान' एकवेळ चे समोर गेला आणि परत फिरला. ' भिऊ नकोस, गोळी झाड !' चे ने शांत क्षीण स्वरात सांगितले. दोन्ही अधिकारी पण तेरानवर ओरडले. त्याने भीतीने कशीतरी गोळी झाडली पण ती कमरेखाली लागली. इतक्यात दुसऱ्या एका सैनिकाने येऊन त्याच्या उजव्या कानावर गोळी झाडली.

...आणि एका वैचित्र्यपूर्ण नाटकाचा दुःखद शेवट झाला. मागे राहिली त्याची डायरी आणि त्यातील स्वप्नसुंदरी तानियाचे चित्र ! याचा अर्थ शेवटच्या दिवसांत तानियाची स्मृती हाच त्याचा एकमेव मानसिक आधार होता ? फोटोच्या रूपात मृत तानिया त्याला स्मृतिसहवासाचे समाधान देत होती ? चे ची क्रांतिकथा चिरस्मरणीय झालेली आहे. तानियाचा मृतदेह ज्या नदीच्या पात्रात पडला तिथे सर्व काही शांत शांत आहे. तिथले आसमंत तिच्या प्रेमाचे साक्षीदार आहेत आणि तिथले पक्षी आजही तिचे विरहगीत गात आहेत...पाहू रे किती वाट ऽऽ–

□ □

पांढऱ्या डागांवर मोफत इलाज

पांढरे डाग बरे करण्यात आमच्या उपचाराने मोठी ख्याती मिळविली आहे. उपचार सुरू झाले की सुधारणा दिसून येईल. रोगाच्या तपशिलासह लिहा. प्रचारार्थ औषधाची एक बाटली नमुना म्हणून दिली जाते. पांढऱ्या डागांपासून मुक्त झाल्यावर आपल्यासारख्याच या रोगाने पछाडलेल्या रोग्यांना औषध घेऊन रोगापासून मुक्त होण्यासाठी अवश्य सांगा.

BHARAT AYURVEDASHRAM (M)P. O. KATRI SARAI(GAYA)

कथा

दाद

म. वि. मोरे

ट्रेनिंगची दोन वर्षे पूर्ण केल्यावर नवीनच निघालेल्या ह्या प्राथमिक शाळेत मला लगेच नोकरी मिळाली. काही वशिला नाही, की खटपट नाही. तसं हे थोडं आश्चर्यचिंच.

डोंबारी-मांग-गारुडी, म्हार-ढोर ह्या जमातीतल्या मागासलेल्या मुलांना साक्षर करण्यासाठी गावातल्या एका शेटजीने ही प्राथमिक शाळा काढलेली. मीही दलित समाजात जन्मलेला. त्यामुळे अशा शाळेत काम करायला मिळणार ह्याचा एक आगळाच आनंद व उत्साह.

वर्ग दोन; पण प्रत्येकात दोन तुकडया; त्यामुळे चार शिक्षक नेमणे प्राप्तच होते. त्यातलाच मीही एक. बाकीचे तिघेही माझ्यासारखेच ट्रेनिंग आटोपलेले, पोरगेलेसे. ही खाजगी संस्था होती. बाहेर सरकारी नोकरी मिळत नव्हती; म्हणूनच फक्त महिना साठ रुपडयाच्या पगारावर येथे दिवस झिजवावे लागत होते; एका एका दिवसाच्या मापाने आयुष्याचा रतीब घालावा लागत होता.

सुरुवातीचे दिवस किती मजेत गेले. एकतीस तारीख जवळ आली. तसे पगाराच्या अपेक्षीत आनंदाने मी हुरळून गेलो. साठ रुपये ! माझा पहिला पगार ! पहिली मिळकत ! पण त्यानंतर आठवडा उलटला तरी पगाराचं चिन्ह दिसेना !

ह्या अवधीत संस्थेच्या चेअरमनांची भेट घेण्याचेही शिंदे व कुलकर्णी ह्या दोघा शिक्षकांनी प्रयत्न केले; पण 'प्रत्येकवेळी चेअरमन घरी नसत. आपल्या कामासाठी कुठे बाहेरगावी गेलेले असत... संस्थेची जनरल बॉडीही होती. तिच्यातील दोघा-तिघा सभासदांना सांगून पाहिलं; त्यांनीही परिस्थिती चेअरमनांच्या कानांवर घालतो व पगार द्यायला लावतो, असे भरीव आश्वासन दिले. ह्यावर आम्ही समाधान मानलं आणि परत घाण्याला जुंपलेल्या बैलासारखे कामाला लागलो. गोरगरीबांच्या एकाहून एक बिलंदर कार्टयांना विद्यार्जन करण्याचे पवित्र कार्य करू लागलो...समाजसेवा ! शिक्षक—एक पवित्र व्यवसाय ! ह्या गुंगीत दुसरा महिनाही संपत आला, तरीही पगाराचे काहीच चिन्ह दिसेना. माझे दोघे मोठे भाऊ गावातल्या म्युनिसिपालिटीमध्ये रस्ते झाडलोटीच्या कामावर होते. वडीलही मुसक्या-कासरं तयार करून विकत त्यामुळे घरचा गाडा सारा ठाकठीक चाललेला. त्यामुळं माझ्या पगाराची तेवढी फिकीर नव्हती. पण बाकीच्या तिघांचं कसं ? शिंदेची अगदीच हलाखी; देसाईला तर फक्त म्हातारी आई होती; तीही कुठं तरी कामधाम, मोलमजुरी करीत होती; त्यामुळे मुलानं काही थोडं मिळविलं तरच तिला थोड सुख मिळणार होतं. कुलकर्णीचं तर गेल्याच वर्षी लग्न झालं होतं; आणि लग्न होताच भावांनी त्याला वेगळं टाकलं होतं... ह्या अशा परिस्थितीमुळे साऱ्यांचीच तोंडं वाळून गेली होती...

मध्ये माझा एक मित्र भेटला. तो एस. टी. सी., सी. पी. एड्. झालेला. एका संस्थेने ४-५खेडयांवर हायस्कुल्स काढली होती; त्या संस्थेत तो शिक्षक होता. त्याला मी हा सारा वृत्तांत कथन केला, तसा तो खदखदा हासू लागला अन् मग म्हणाला,

'अरे बाबा, सर्वत्र हीच तऱ्हा झालीय्. शिक्षणक्षेत्र म्हणजे एक धंदाच झालाय्. ३-४ इरसाल व्यक्ती जमतात, संस्था काढतात; त्या संस्थेतर्फे खेडयापाडयांवर शाळा काढतात. नि मग एकदा सरकारी ग्रँट मंजूर करून घेतली की, धंद्याचा पाया मजबूत झाला ! मग माझ्यासारखे बेकार तरुण शोधायचे व त्यांना कमी पगारावर राबवून घ्यायचं...खोटी हजेरी पत्रकं भरायची, इन्स्पेक्शनच्या वेळी रानामाळातली ढोरराखी पोरं पकडून आणायची...'

'हे सारं एज्युकेशन इन्स्पेक्टरला कळत नाही ?'

'कळतं तसं पुष्कळ...'

'मग संबंधीत व्यक्तीविरुद्ध कायदेशीर कारवाई का केली जाऊ नये ?'

'अरे, कायदेशीर कारवाई करा म्हणणं फार सोपं असतं; पण प्रत्यक्षात तशी कारवाई करणं म्हणजे काही साधं काम नव्हे ! अशी कारवाई करण्यासाठी भरभक्कम पुरावा लागतो; अन् इथं घोडं पेंड खातं ! आणि अशा शिक्षण संस्थांचे उलटया काळजाचे चालक इतके धूर्त असतात की, कायद्याचा केव्हा वरवंटा आलाच तर त्यातून सहीसलामत निसटता यावं- अशाच प्रकारे त्यांनी सारे हिशेब-ठिशेब व बुकं-कागदपत्रं तयार केलेली असतात !'

'मग हे असंच चालायचं, जगताप ?'

'नाईलाज आहे ! अशा एखाद्या संस्थेतील शिक्षकाने दंड थोपटून उभे राहिले तरच ही कोंडी फुटण्याची शक्यता आहे. पण वस्तुस्थिती अशी आहे की, अशा प्रतिकारासाठी कुणी पुढे येत नाही; ज्याची त्याला नोकरी प्यार असते...'

दोस्ताच्या ह्या बोलण्याने मी निराश झालो... मग कुणीतरी सांगितलं, तुझं हे सारं घाळी गुरूजींच्या कानांवर घाल; ते काहीतरी खटपट करतील... शिक्षक म्हणून सारा जन्म घाळी गुरूजींनी घालविलेला. आता पेन्शन मिळवून निवृत्त झालेले. तरी पण समाजकार्याची आवड त्यांना स्वस्थच बसू देत नसे .. कुणावर अन्याय झाला की, दाद मागाय हे पुढे...

माझे बोलणे संपताच गुरूजी म्हणाले,

'मूर्खा, हे असे आहे तर आजपर्यंत मला का भेटला नाहीस ? हे आहे काय हे ? मोंगलाई वाटली, होय त्यांना ? चल माझ्याबरोबर— कुठे आहे तो चेअरमन व कसली आहे ती जनरल बॉडी, ते पहातो !' माझ्यापेक्षा गुरूजींचाच उत्साह दांडगा होता.

गुरूजींच्या ह्या बोलण्याने मला भक्कम आधार वाटला ! तसेच आम्ही चेअरमनच्या घरी गेलो. तेव्हा त्यांच्या धर्मपत्नीने कपाळावर सतरा आठ्या घालीत आपले यजमान

गावातल्या शेठ जयपुरीया यांच्या घरच्या लग्नसमारंभास गेल्याचे सांगितले. त्या माऊलीला माझी तर नेहमीची कटकट; शिवाय चेअरमनसाहेबांनीही तिला काही ' समज ' दिली असावी, हा संशय मनी येणे अवास्तव ठरले नसते !

तेथून परत फिरताना गुरुजींनी विचारले,

' जनरल बॉडीमध्ये कोण कोण नग आहेत ?'

मी तीन-चार नावे सांगितली; तसे ते म्हणाले,

' चल, जाऊ–ते चोर भडवे तरी भेटतात का पाहू...'

अर्ध्या गावाला फेरी मारल्यावर एका नगाचे घर आले; पाहतो, तर दाराला कुलूप ! परत दुसऱ्या ठिकाणी पायपीट. ते घर मात्र उघडं होतं. पण समजलं की, महाशय साडेतीनच्या सिनेमाला गेले आहेत !– ह्या इतक्या साऱ्याने माझा उत्साह तर संपुष्टात आला होता; पण गुरुजींचा उत्साह अद्याप ताजातवाना होता.

' तिसऱ्या गणंगाचं नाव काय म्हणालास?' त्यांनी विचारलं.

' जोशी !'

' चल तर, तो जोशी कसला बामणाचा आहे की गोंधळ्याचा, ते पाहू !'

' बामणाचा नाही, गोंधळ्याचा–म्हणजे भिचाट्याचा आहे !'

' असू दे; चल–बघू तरी...'

जोश्याचं घर आलं, तर जोशी महाशय आपल्या शिवणयंत्रावर कपडे शिवत बसलेले. नमस्कार करीत गुरुजींनी विचारलं,

' आपणच जोशी...?'

' व्हय् !'

' आपण जनरल बॉडीमध्ये आव्हात नव्हे?'

' व्हय, व्हय, हाय नाव त्यात माजं !'

' पण शाळेत काय काय बोंब चाललीय्, माहीत आहे तुम्हाला ?'

' न्हाय् बा, आम्ही भले, आमचा धंदा भला...'

' धंदाच करायचा होता तर मग नाव कशाला घातलंत बॉडीमध्ये ?'

' अहो, त्यो सगळा त्या चेरमनचा कावा!'

' म्हणजे आपल्या आरातली सारी माणसं त्यानं जमविली आहेत तर !'

' पर झालं तरी काय गुर्जी, इत्कं पिसाळायला ?'

' अहो, व्हायचं काय ? शाळा तिकडे बंद पडायच्या घाईला आलीय् ! अन् हा तुमचा चेअरमन शाळेला मिळणारी ग्रॅण्ट खाऊन बसतो अन् शिक्षकांना मात्र धत्तुरा ! काय आहे काय हे ? ही मोगलाई आहे का त्याच्या बापाची पेंड आहे ?'

'अवं, माजं ऐका तर गुर्जी...'

' काही ऐकायचं नाही मला ! तुमच्यासारखी चार सज्जन माणसे बॉडीत आहेत, त्यांनी चौकशी करायला नको का ह्याची? पददलित समाजातील मुलांसाठी शाळा काढली म्हणून बाहेर स्वतःचे ढोल पिटवता; पण सरकारी ग्रॅण्टमधून शाळेतील शिक्षकांना पगार मिळतो की नाही, शाळेच्या इमारतीची काही डागडुगी होतेय् की नाही, विद्यार्थ्यांसाठी काही सोयी...'

' अवं पर ह्येला म्या काय करणार गुर्जी?'

' काय करणार म्हणजे ? तुम्ही चार लोकांनी ह्याबाबत एखादी मीटिंग घ्यायला नको का ? हा अन्याय कसा चालू देता ? तुम्हा जनरल बॉडीतील लोकांचाही त्या सरकारी ग्रॅण्टमध्ये वाटा आहे, असा आरोप का करू नये आम्ही ?'

' गुर्जी, समोर मशीन हाय ह्ये, ह्येची शपथ घेऊन सांगतो...'

' तुम्ही निर्दोष आहात तर गप्प का बसता ? ही गुंडगिरी कशी चालू देता ?' असे दोन-दोन-तीन-तीन महिने पगार तटविले तर ह्या शिक्षकांनी जगायचे कसे ? उपाशी पोटी हे विचारे किती दिवस मुलांना शिकविणार ?'

गुरुजींचे बोलणे त्या जोश्याला कितपत कळत होते कोणास ठाऊक; पण तो त्यांच्या प्रत्येक वाक्याला मान हलवीत होता. शेवटी ' मी मीटिंग बोलावून योग्य ती व्यवस्था करतो.' असं आश्वासन देऊन त्याने आम्हाला वाटेला लावले; हां, जाताना चहा मात्र दिला; तो मात्र आपल्या चवदारपणे दीर्घकाळ पोटात ढवळत राहिला...

आठवडा उलटला तरी जोशीबुवांनी सोयीस्करपणे काहीच हालचाल केली नाही, तेव्हा गुरुजी म्हणाले की, आपण आता जिल्ह्याच्या गावी जाऊन ए. ओ. ला भेटू...

घरी परतलो अन् पैशाची विवंचना पुढे टाकली. गुरुजींना घेऊन जिल्ह्याच्या त्या गावी जायचं म्हणजे दहा-वीस रुपये तरी हवेत. घरी मागायलाही लाज वाटू लागली... कमाईचे पैसे न आणता घरी दोन वेळा गिळतानाच रोज हजार मरणं मरत होतो, त्यात हे एक संकट. बाहेर तर न्हाव्यापासून हॉटेलवाल्यापर्यंत उधारी; तेव्हा पत, लायकी, क्रेडिट–जे काही म्हणतात ते शून्य ! शेवटी एका मित्राकडे लाचार होऊन हात पसरले. अगदी भीक मागितल्यागत वाटले. तो मिनतवारीने तयार झाला पैसे द्यायला, तेही स्वतःच्या क्रेडिटवर पण जवळचे व्याज काढून !

दुसऱ्या दिवशी गुरुजी व मी जिल्ह्याच्या गावी गेलो. बराच वेळ ऑफिसबाहेर तिष्ठत राहिल्यावर व शिपायाचे हात ओले केल्यावर कुठे ए. ओ. साहेबांची भेट झाली... त्यांच्यापुढे पुन्हा सारा सविस्तर पाढा वाचला. त्यांनीही सारे लक्षपूर्वक ऐकले; व शेवटी मोठ्या सौजन्याने हे सारे प्रकरण बीट ऑफिसरकडे घेऊन जाण्याचा सल्ला दिला !

बाहेर आल्यावर गुरुजींना राहवले नाही; स्फोट व्हावा, तसे म्हणाले,

' हरामखोर साले, सारे चोर-भडवे आहेत ! चिअरमनने खालपासून वरपर्यंत साऱ्यांची तोंडे बंद केलेली दिसतात ! बीट ऑफिसरकडे गेल्यावर तो आणखी तिसऱ्याकडे बोट दाखविणार ! ह्या कर्नाटकात न्याय मिळणे अधिक कठीण; त्यात आपण सीमावासीय मराठी लोक. सावत्र पुत्र... महाराष्ट्रात असतो तर दाद तरी लावून घेता आली असती; पण इथे ' हवं तर राहा, नाही तर चालते व्हा ' ही भाषा; तेव्हा कशी न् कुठे दाद लागायची, न्याय मिळायचा...?'

मुक्काम लातूर

अभिजात कथ्थक नृत्याचा आविष्कार

'अभिरुची' ही लातुरात नव्यानेच स्थापन झालेली संस्था. कलेच्या विविध क्षेत्रांतील लातूरकरांची रसिकता अभिरूची संपन्न करण्याच्या उद्देशाने स्थापन झालेली. आपल्या ध्येयाला अनुसरूनच 'अभिरुची 'ने दिनांक २८ फेब्रुवारी १९७६ रोजी बसवेश्वर मंगल कार्यालयात पुण्याच्या फिल्म इन्स्टिटयूटच्या नृत्य–विभागप्रमुख सौ. मंदाकिनी मालवीय यांच्या कथ्थक नृत्याचा एक आगळा आणि वेगळा असा कार्यक्रम सादर केला. लातूरकरांना हा नृत्यप्रकार नवीनच. यापूर्वी फक्त राजस्थान हायस्कूलच्या रौप्यमहोत्सव प्रसंगी कु. मंजुश्री बॅनर्जी यांचे झालेले कथ्थक नृत्य हाच एकमेव अपवाद. यामुळेच या कार्यक्रमाबद्दल फार मोठी उत्कंठा होती. अपेक्षापूर्तीचा फार मोठा आनंद या कार्यक्रमाने मिळवून दिला. या दृष्टीने 'अभिरुची 'चे चिटणीस श्री. नंदकिशोर भार्गव व इतर कार्यकर्ते खरोखरच अभिनंदनास पात्र आहेत.

प्रारंभीच सौ. मालवीय यांनी आपल्या मधुर व अकृत्रिम अशा भाषाशैलीत या नृत्यप्रकाराबद्दल निवेदन केले. निवेदन कसे असावे याचा तो एक उत्कृष्ट नमुनाच होता. कथ्थक नृत्य प्रामुख्याने उत्तर भारतात प्रसिद्ध आहे. बनारस, लखनौ या शहरांत या नृत्यप्रकारांचा जन्म झाला. ईश्वर उपासनेच्यावेळी आपल्या भक्तीचा आविष्कार नृत्यातून करण्याच्या प्रयत्नातून हे नृत्य प्रकटले. या नृत्यात शरीराच्या प्रत्येक अवयवातून अभिनयाचे दर्शन घडवावे लागते. याशिवाय हा नृत्यप्रकार शास्त्रीय संगीतावर आधारित असल्याने तबल्यावरील बोल व पदाकाराच्या द्वारे घुंगरातून निघणारे बोल यातील साम्य हे अवीट प्रकारचे संगीत निर्माण करते. कथ्थक नृत्याचे आजचे स्वरूप देखील ईश्वरउपासनेवर आधारित असेच आहे. आपल्या प्राथमिक निवेदनानंतर सौ. मालवीय यांनी कथ्थक नृत्यामध्ये ज्यांना 'टुकडे' म्हणून संबोधले जाते ते सादर केले. या तुकडयांतून त्यांनी पुढील तीन तासांचा कार्यक्रम कसा होणार आहे याची कल्पना दिली. 'ओंकार' नावाचा 'टुकडा' प्रारंभी सादर करण्यात आला. त्यानंतर इतर टुकडयांमधून देवपूजेप्रसंगी होणाऱ्या विविध नृत्यांचे दर्शन घडविले. या टुकडयांच्या प्रसंगीच एका विलक्षण तबला जादुगाराचे दर्शनही लातूरकरांना घडत होते. पद्मश्री कामता प्रसाद मिश्र यांचे चिरंजीव श्री. कुमारजी मिश्र हे तबला इतक्या सुंदर रीतीने वाजवीत होते की तबलावादन व पदाकार यात श्रेष्ठत्व कोणाचे याबाबत संभ्रम निर्माण व्हावा. संपूर्ण कार्यक्रमात त्यांचा 'मूड' इतका चांगला होता की कलाकाराचा ज्यावेळेस 'मूड' लागतो तेव्हा एका अद्वितीय कलेचे दर्शन घडते, या उक्तीची साक्ष पटली. त्यानंतर तबल्यातून निघणाऱ्या बोलांना पदाकाराद्वारे घुंगरातून पुन: काढणे व पदाकारातून निघणाऱ्या बोलांना तबल्याच्या बोलाद्वारे पुन: प्रकटवणे अशा प्रकारच्या एका सुंदर स्पर्धेचे दर्शन या दोघांनी घडविले. श्रोते वारंवार टाळ्या वाजवून दोघांचाही उत्साह द्विगुणित करीत होते. पेटी, सतार, इत्यादी वाद्यांची साथही स्वर्गीय संगीत निर्माण करत होती. त्यानंतर सौ. मंदाकिनी मालवीय यांनी 'छोडो ना मुझे' ही ठुमरी देखील नृत्याद्वारे सादर केली. श्रीकांत पुणेकर यांची ठुमरी गायनाची लकब देखील श्रोत्यांना आवडली.

मध्यंतरानंतर कथ्यकमधील काही 'गते' सौ. मालवीय यांनी सादर केल्या. या नृत्यप्रकारातील सर्वांत महत्त्वाचा भाग म्हणून या 'गतांना' संबोधले जाते. यात अनेक सर्वश्रुत अशा कथा नृत्याद्वारे सादर केल्या जातात. सौ. मालवीय यांनी प्रारंभी 'मुरली उडान' नावाची गत सादर केली. त्यात श्रीकृष्णाने बालपणी आपली बासरी आकाशात फेकून ती कशी झेलली असेल ही कल्पना नृत्याद्वारे प्रकट केली. या गतनंतर समुद्रात मासे पकडण्यासाठी जाणारा कोळी, जाळयात मासा अडकल्यानंतर त्याची होणारी तडफड व कोळयाला मासा सापडल्यानंतर होणारा आनंद यातील विविध भावांचे दर्शन त्यांनी घडविले. सौ. मालवीय यांच्या गतांमधील खास वैशिष्टय म्हणून ज्यांच्या उल्लेख करता येईल त्यांतील एक गत म्हणजे स्त्रीची पाच विविध रूपांचा साक्षात्कार घडविणारी गत होय. ही पाच रूपे म्हणजे बालिका, मुग्धा, विवाहिता, माता व वृद्धा ही होत. त्यानंतर राधाकृष्णाच्या रंगखेळण्यावर आधारित गत त्यांनी सादर केली.

आपल्या गतांचा समारोप सौ. मालवीय यांनी, रवींद्रनाथ टागोर यांनी एका माळणीने आपले जीवनकमळ गौतमबुद्धाच्या चरणी का वाहिले यासंबंधीची एक सुप्रसिद्ध कथा लिहिली आहे, ही कथा आपल्या नृत्याद्वारे व मुद्राभिनयाद्वारे उत्कृष्टरीत्या सादर करून केला.

त्यानंतर पुनश्च एकदा तबलावादन व पदाकार यांच्या स्पर्धेने श्रोते न्हाऊन निघाले. कमीअधिक लयींमध्ये होणारी ही स्पर्धा म्हणजे एक बहारदार असा योग होता. अशाच एका धुंद लयीनंतर जेव्हा कार्यक्रम संपल्याची घोषणा करण्यात आली तेव्हाही श्रोते आपल्या स्थानाला खिळून होते.

या कार्यक्रमाचे संचालनही अनावश्यक भाषणबाजी टाळून करण्यात आल्याबद्दल सर्वांनाच आनंद झाला.

–विजय दबडगावकर

एक चर्चा : मुंबई

मराठी रंगभूमीवरील काही नवे प्रवाह

उपरोक्त विद्यापीठाच्या मराठी विभागाने फेब्रुवारीच्या तिसऱ्या आठवड्यात मराठी रंगभूमीवरील नव्या प्रवाहांचा मागोवा घेण्याच्या आणि देण्याच्या उद्देशाने विद्यापीठाच्या जागेत सहा दिवसांची व्याख्यानमाला आयोजित केली होती. उपक्रम खरोखरच अत्यावश्यक आणि म्हणूनच स्तुत्य. आणखी कौतुकाची बाब म्हणजे संयोजकांनी वक्त्यांच्या निवडीसाठी रंगभूमिक्षेत्रातील काही जाणती मंडळी घेऊन एक समिती नेमली होती. समितीने सुरुवातीस आखलेली योजना जर प्रत्यक्षात आली असती तर उपक्रम जवळ जवळ शंभर टक्के यशस्वी (अर्थात विषयानुषंगाने, उद्दिष्टपूर्तीची टक्केवारी कोण कशी मांडणार !) झाला असता, असे समजायला हरकत नाही. परंतु काही वक्त्यांच्या दुर्लभतेमुळे ती योजना तडीस गेली नाही. तरीही नव-नाट्याच्या आधारस्तंभ सौ. पुष्पा भावे आणि श्री. रमेश चौधरी, श्री. विजय बोन्द्रे वगैरे खंबीर पुरस्कर्ते लाभल्यामुळे उपक्रम बऱ्याच अंशी यशस्वी झाला. तशी एक छोटी पावतीही शेवटच्या दिवशी मिळाली. श्रोत्यांपैकी एका सद्गृहस्थांनी यापूर्वी आपल्याला नवीन नाटकांचा अजीबात बोध होत नसे असे कबूल करून यापुढे ती समजण्यास मदत होईल अशी प्रतिक्रिया व्यक्त केली.

पहिल्या दिवशी नटी-सूत्रधार प्रवेशाच्या नांदीने या व्याख्यानमालेला सुरुवात झाली. प्रा. डॉ. स. शं. मालशे यांच्या प्रास्ताविकानंतर नाट्यपरिषदेचे अध्यक्ष नटवर्य भालचंद्र पेंढारकर यांनी आपल्या उद्घाटनाच्या भाषणात उद्घाटन भालचंद्र या गणपतिसादृश्य नावाच्या व्यक्तीकडून होत आहे हे शुभ होय, असे सांगून नवनाट्यवालेही मुहूर्त, नारळ या गोष्टींबद्दल जागरूक असतात हा आपल्या संस्कृतीचा विजय असल्याचे म्हटले. (दुर्दैवाने संस्कृतीचा एवढाच अर्थ शिल्लक राहिलाय.) तसेच त्यांनी नवी मंडळी भाषेच्या शुद्धतेकडे लक्ष देत नाहीत अशी तक्रार करून नाट्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून मांडलेला—अभिजात पारंपरिक नाटकांची आणि नवनाटकांची अशा दोन वेगळ्या सरकारी स्पर्धा असाव्यात हा मुद्दा मांडला (प्रा. माधव मनोहरांनी शेवटच्या दिवशी मराठी नाटकांची तीन पर्वांत विभागणी केली + संगीत नाटके + भविष्यकालीन पर्व)

त्यानंतर सौ. पुष्पा भावे यांच्या मुख्य व्याख्यानाला सुरुवात झाली. विषय होता 'मराठी रंगभूमीविषयीच्या बदलत्या कल्पना.' आपल्या दीड तासाच्या सूत्रबद्ध, अभ्यासपूर्ण व्याख्यानात त्यांनी प्रेक्षकांच्या दृष्टिकोणावर कठोरपणे प्रहार केले. नाटक ही गंमत नसून तो एक गंभीर विषय आहे, जे अंगावर येते, जे अस्वस्थ करते, विचारप्रवृत्त करते तेच खरे नाटक असे त्या म्हणाल्या. भाषाशुद्धतेच्या तक्रारीला उत्तर देताना त्या म्हणाल्या की नवनाट्य ही ॲन्टिलिटररी चळवळ आहे. कितीतरी शब्द वापरून वापरून गुळगुळीत झालेले आहेत भावाविष्काराचे माध्यम म्हणूनच ते वापरायचे आहेत. नवनाटककार अच्युत वझे यांनीही दुसऱ्या दिवशीच्या त्यांच्या व्याख्यानात हाच मुद्दा थोड्याशा फरकाने मांडला. आपण शब्द नुसते अर्थवाहक म्हणून न वापरता भावाची उत्कटता व्यक्त करण्याचे माध्यम म्हणून वापरतो असे ते म्हणाले. त्या पुष्ट्यर्थ त्यांनी आपल्या नाटकातले काही उतारे वाचून दाखविले. ज्यात प्रत्येक शब्दाला स्वतंत्रपणे काही अस्तित्व नव्हते पण त्यांच्या सामूहिक परिणामाला (इफेक्ट) महत्त्व होते. पुष्पाबाईंनी पुढे नवनाट्यातील क्रौर्य या आक्षेपाला उत्तर देताना म्हटले की मूलतः ही पात्रे तशी नसून कोंडली गेल्यामुळे तशी झालेली आहेत. इथे त्यांनी मांजराचे प्रचलित उदाहरण दिले. तसेच नवनाट्यातली लैंगिकता ही गुदगुदल्या करणारी नसून अस्वस्थ करणारी असल्याचे सांगितले. ही क्रूर, लिंगपिसाट पात्रे तिरस्करणीय नसून अनुकंपनीय आहेत. कारण कोंडली गेल्यामुळे जन्मलेली ती त्यांची विकृती आहे. ही नाटके म्हणजे इंटर्नल लॅन्ड स्केप्स आहेत. हे नाटककार कारागीर नसून संवेदनाक्षम कलावंत आहेत. नाटक हे मुळातच कादंबरीपेक्षा कवितेच्या जवळचे आहे, ते एक दृश्यश्राव्यकाव्य आहे, तेव्हा काव्यरसग्रहणाच्या भूमिकेतून त्याचा आस्वाद घेतला पाहिजे, असे आग्रही प्रतिपादन करून नाटक पाहणे म्हणजे स्वतःला विसरणे नसून स्वतःचा शोध घेणे आहे असे त्यांनी बजावले.

व्याख्यानमालेच्या दुसऱ्या दिवशी वक्ते होते नवनाटककार श्री. अच्युत वझे आणि श्री रत्नाकर मतकरी. विषय—प्रायोगिक नाट्यलेखन. श्री. वझ्यांनी भाषणबाजीपेक्षा प्रश्नोत्तरांतून विषय उलगडला जावा अशी अपेक्षा व्यक्त केली. परंतु खुद्द संयोजक संस्थेच्याच काही प्राध्यापक मंडळींनी नवनाट्याच्या विरोधातच उभे राहायचे अशी एककल्ली भूमिका घेऊन प्रश्न विचारायला सुरुवात केली तेव्हा त्यांचा विरस झाला. श्री. मतकरींनी जनरल स्वरूपाच्या भाषणात श्रोत्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे देण्याचा प्रयत्न केला. सुप्रसिद्ध संगीतदिग्दर्शक यशवंत देव व्यासपीठावर जाऊन 'नवनाट्य म्हणजे काय प्रकार आहे आपल्याला समजत नाही. वेटिंग फॉर गोदो म्हणजे अरे बापरे. मी घाबरून गेलो' असे सर्वत्र दाद मिळवणारे बोलले. नाटकात संगीत नसावे कारण गायक किंवा गायिका नाटकाचे कथानक पुढे न नेता आपली संगीताची तयारी दाखवतात असाही मुद्दा त्यांनी मांडला. शेवटी श्रोत्यांची भूमिका लक्षात आल्यावर थोड्याशा उद्वेगाने तुमच्यापकी कितीजण प्रायोगिक नाटके पाहायला जातात ? असा प्रश्न वझ्यांनी श्रोत्यांना टाकला. याचे उत्तर नाही दिले तरी चालेल; पण याचा विचार करा असे ते म्हणाले. या सर्व प्रकारावर नाराजून एक संयोजिका डॉ. श्रीमती कांचनमाला हरसळकर यांनी श्रोत्यांना थोडी समज दिली.

तिसऱ्या दिवशी विषय होता— प्रायोगिक रंगभूमी आणि वक्ते होते श्री. आत्माराम

भेंडे आणि श्री. प्रभाकर पाटणकर. भेंडे आज तरी प्रायोगिक रंगभूमीवरील नट-दिग्दर्शक नव्हेत, त्यांचे भाषण फारच मिळमिळीत आणि जुलुमाचा रामराम या प्रकारातले वाटले. श्री. पाटणकर हे एक प्रस्थापित कलावंत. नुकत्याच राज्यस्पर्धेत पहिल्या आलेल्या 'तो स्वप्नपक्षी' चे दिग्दर्शक. परंतु त्यांचे भाषण आत्मचरित्रात्मक झाले. विषय बाजूलाच राहिला. चवथ्या दिवशी याच विषयावर श्री. विजय बोन्द्रे बोलले. आपल्या आत्मविश्वासपूर्ण भाषणात त्यांनी प्रायोगिक रंगभूमीचा ठासून पुरस्कार केला आणि नेपथ्याच्या काही पाश्चिमात्य स्लाईडस् दाखवल्या.

पाचव्या दिवशी विषय होता रंगभूमीवरील संगीत आणि वक्ते श्री. भास्कर चंदावरकर, श्री. अशोक रानडे आणि श्री. व्ही. आर. आठवले. श्री. आठवले यांनी विषयाची सुरुवात चांगली केली. यशवंत देवांनी मांडलेल्या प्रस्तावाचा त्यांनी परामर्ष घेतला. नाटकातील संगीत पूरक म्हणून वापरले गेले नाही तर गायकी दाखविण्यासाठी वापरले गेले, कारण मागणी तशी होती, असे ते म्हणाले. श्री. रानडे यांनी प्रसंगाची किंवा भावाविष्काराची तीव्रता दाखविण्यासाठी नाटकात संगीताचा माध्यम म्हणून उपयोग कसा करावा हे स्वत: संगीत दिलेल्या 'देवाजीने करुणा केली' या नाटकातील तीन पदांद्वारे सोदाहरण सांगितले. तोच मुद्दा श्री. चंदावरकर यांनी आपल्या अनुभवांचा–विशेषत: घाशीराम कोतवाल–मागोवा घेत विशद केला.

व्याख्यानमालेच्या शेवटच्या दिवशी एक परिसंवाद आयोजित केला होता. अध्यक्षस्थानी श्री. ज्ञानेश्वर नाडकर्णी होते आणि वक्ते प्रा. माधव मनोहर, सौ. सुलभा देशपांडे, श्री. रमेश चौधरी आणि संयोजिका डॉ. श्रीमती कांचनमाला हरमळकर हे होते. प्रा. माधव मनोहरांनी रंगभूमीचा तीन पर्वांत विभागून आढावा घेतला. ती तीन पर्वे म्हणजे शेक्सपीअर प्रभावित रोमॅन्टिक रंगभूमी, इब्सेन प्रभावित रिअलॅस्टिक रंगभूमी आणि आताची प्रायोगिक रंगभूमी. प्रा. वसंत कानेटकर यांचे 'वेड्याचे घर उन्हात' हे नाटक म्हणजे रोमॅन्टिक आणि रिअलॅस्टिक रंगभूमीमधील मैलाचा दगड आहे असे ते म्हणाले. त्यानंतर सौ. सुलभा देशपांडे यांनी ५०/५५ सालापासूनचा स्वत:च्या अनुभवांचा मागोवा घेतला. श्री. रमेश चौधरी यांनी मात्र थिएटर ही एक चळवळ आहे असे समजून कार्य केले पाहिजे असा एक चांगला विचार मांडून ताई-भाऊच्या नाटककारांबद्दल तीव्र चीड व्यक्त केली. डॉ. श्रीमती हरमळकर यांनी प्रेक्षकांची भूमिका याबद्दल बोलताना सध्याचा काळ हा रंगभूमीवरील क्रांतीचा काळ आहे आणि कुठल्याही क्रांतीची प्रक्रिया सुरू झाल्यानंतर ती पूर्ण होईपर्यंत सामान्य माणूस भांबावलेला असतो, असे सांगून प्रेक्षकांची बाजू चांगलीच सावरून धरली. शेवटी श्री. नाडकर्णी यांनी अभिजात पारंपरिक नाटकांचे नूतनीकरण झाले पाहिजे असे सांगून नवनाट्याला थोडासा विरोधी सूर लावला. ताई-भाऊवाल्या नाटकांची समाजाला गरज आहे असे सांगून नाटक समाजापुढे जाऊ शकत नाही, गेलेच तर दोन पावले–पाच पावले नाही असे मत व्यक्त केले आणि व्याख्यानमालेचा समारोप केला.

नाटकाने दोन पावले पुढे जाऊन समाजाला आपल्या मागे ओढत न्यायचे, पुन्हा दोन पावले पुढे जायचे आणि अशा पद्धतीने प्रेक्षकांची अभिरुची वृद्धिंगत करायची. ताई–भाऊवाली नाटके ते न करता प्रक्षकांची अभिरुची गोठवतात, हे श्री. नाडकर्णी विसरलेले दिसतात.

–रमेश भालेकर

ऱ्होडेशिया

पृष्ठ ८ वरून

लोकशाहीची व स्वयंनिर्णयाची भूमिका अमेरिकेने घेतली असती तर आफ्रिकन राष्ट्रे आज अमेरिकेच्या बाजूला असती. पण अमेरिकेच्या चुकीच्या धोरणामुळे आफ्रिकनांचा पाठिंबा त्यांना राहिलेला नाही. अमेरिका गोऱ्यांच्या राजवटीची पाठीराखी आहे, रशियाच आपला मित्र आहे अशी भावना आफ्रिकन गनिमांच्या संघटनांची झाली असून या संघटना रशियाच्या बाजूस झुकत आहेत. युद्ध व रक्तपात टाळून तडजोडीच्या मार्गाने हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न ब्रिटन करीत आहे. आफ्रिकन संघटनेमधील नेमस्त गटाच्या नेत्यांशी वाटाघाटी करण्याची तयारी स्मिथ यांनी दर्शविली. एन्कोमो यांच्याशी बोलणीही केली. ब्रिटनने आपले दूत लॉर्ड ग्रीनहिल यांना पाठविले. आफ्रिकनांना सत्तेत भागीदारी द्या आणि ठराविक मुदतीत बहुसंख्य आफ्रिकनांच्या हाती सत्ता सोपविण्यात येईल हे मान्य करा, अशी योजना सुचविण्यात येत आहे; पण स्मिथ यांची त्याला तयारी नाही. अशा स्थितीत या वाटाघाटीतून फारसे काही निष्पन्न होण्याची शक्यता दिसत नाही. या वाटाघाटी म्हणजे कालहरण असून ऱ्होडेशियात स्वातंत्र्य व लोकशाही आणण्याचा सशस्त्र लढा हाच मार्ग आहे, अशा निर्णयास आफ्रिकन नेते विशेष मुझुरोवा आले आहेत. या मार्गानेच ऱ्होडेशियाचा प्रश्न अखेर सुटणार आहे. □

चित्रपट । शिरीष सहस्रबुद्धे

' राजश्री 'च्या दोन प्रेमकहाण्या

निर्माते ताराचंद बडजात्या आणि ' राजश्री प्रॉडक्शन्स 'चा ' तपस्या ' हा नवा चित्रपट पाहायला गेलो, तो अपेक्षांची पाटी पुरी कोरी ठेवूनच. खरं म्हणजे बडजात्या आणि राजश्री ही त्यांची निर्मिती–वितरण-संस्था, ही दोन्ही नावं अपेक्षा कमी करणारी नव्हेत; निर्माण करणारीच आहेत. पण या चित्रपटाच्या जाहिरातीत ' भारतीय स्त्रीच्या महत्तम त्यागाचे दर्शन ' वगैरे हृदयद्रावक वाक्यं होती आणि अशा बाळ कोल्हटकर–कालेलकरसंप्रदायी कहाण्यांचा मी तर धसकाच घेतलेला आहे. भारतीय स्त्रीचा असीम वगैरे त्याग हा विषयच असा काही जालीम आहे की, भली भली मातब्बर मंडळी इथं पाय घसरून वाहवत जातात–गेलेली आहेतही. ' भारतीय स्त्रीवर्गाची प्रतिनिधी ' असं लेबल एखाद्या बहुगुणी कचकडी बाहुलीवर चिकटवायचं आणि तिला-तिचं आणि प्रेक्षकांचंही–काळीज फाटेपर्यंत त्यागच त्याग करायला लावायचा हा छंद–मराठी नाटककर्त्यांइतकाच हिंदी चित्रपटकारांचाही भला लाडका आहे. तेव्हा असा एखादा चित्रपट पाहायला जाताना आपल्या काळजाची काळजी वाटून ते धडधडणं अस्वाभाविक नव्हतं. शिवाय 'ज्या भूमिकेसाठी राखी जन्मली ती...' अशीही एक मजेदार ओळ या जाहिरातीत होती. विवाहानंतर चित्रसृष्टीत पुनरागमन करणाऱ्या राखीचं आयुष्य इतक्या झटकन निकालात काढायला हे जाहिरातकार का उठले आहेत, हाही एक सवाल माझ्या मनात होताच.

ताराचंद बडजात्या हे हिंदी चित्रपटसृष्टीतलं एक बडं प्रस्थ आहे. अगदी तळापासून सुरुवात केलेल्या या गृहस्थानं आज या उद्योगात आपला आणि आपल्या संस्थेचा विलक्षण दबदबा निर्माण केला आहे. व्यावसायिकदृष्ट्या एक सफल निर्माते तर ते आहेतच, पण धंदा म्हणूनच पाहायचं तर चित्रपटक्षेत्रात ते आज ताकदीनं पाय रोवून उभे आहेत. भारतातल्या शेकडो चित्रपटगृहांच्या प्रदर्शन–व्यवहाराशी आज त्यांचा जवळचा संबंध आहे. आणि ' शोले 'सारख्या बंपरबजेट चित्रापासून ' तूफान 'सारख्या सामान्य देमारपटापर्यंत सर्व प्रकारचे चित्रपट ' राजश्री ' या संस्थेच्या बॅनरखाली ते प्रदर्शित करीत असतात. चित्रव्यवसाय त्यांच्या अंगात मुरलाय, तसा त्यांच्या घराण्यातही उतरलाय. पण बडजात्या हे केवळ एक यशस्वी वितरक असते, तर त्यांच्याविषयी विशेष अधिक लिहायची गरज भासलीही नसती. त्यांचं वैशिष्ट्य म्हणजे ते स्वतः एक चांगले चित्रपट–निर्माते आहेत. महत्त्वाकांक्षी किंवा धनिक नव्हेत तर अभिरुचीसंपन्न आहेत. आरती, दोस्ती, उपहार, पिया का घर, सौदागर अशा 'राजश्री' निर्मित चित्रपटांची परंपरा लक्षात घेतली म्हणजे बडजात्या यांचं वेगळेपण उठून दिसेल. चित्रपट निर्मितीमध्ये निश्चितच ते कला प्रमाणभूत मानतात, धंदा नव्हे. त्यांच्या प्रत्येक चित्रपटानं काही तरी नवं, काही आगळं देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ' आरती, दोस्ती आणि उपहार 'सारख्या काही चित्रपटांनी उच्च कलामूल्यांबरोबरच व्यावसायिक सफलताही मिळवली, तर सौदागर किंवा पिया का घर यांनी अपयशही घेतलं. ' जीवनमृत्यू 'सारखा बराचसा व्यावसायिक चित्रपट, थिएटर उपलब्ध नसताना एकदम ' मॅटिनी शो 'लाच प्रदर्शित करायचं साहस बडजात्याच करू धजले, आणि त्या चित्रपटानंही मुंबईला ' अलंकार 'मध्ये शंभर आठवडे पुरे केले. या सर्वांपेक्षाही महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे जवळजवळ प्रत्येक चित्रपटात, अभिनयापासून ते गीत–संगीतापर्यंत सर्व क्षेत्रांत, ताज्या दमाच्या नवनव्या चेहऱ्यांना प्रोत्साहन–संधी देण्याचं श्रेयही बडजात्या यांच्याकडे जातं. आजही चित्रसृष्टीमधले लहानमोठे निर्माते मल्टिस्टारकास्टमागे धावत सुटले असताना, 'गीत गाता चल' आणि ' तपस्या ' या आपल्या दोन्ही नव्या चित्रपटांत बडजात्यांनी नवीन कलाकार आवर्जून चमकावलेले आहेत.

' राजश्री प्रॉडक्शन्स 'चे हे दोन्ही चित्रपट दोन–तीन आठवड्यांच्याच फरकाने सर्वत्र प्रदर्शित झालेले आहेत. त्यातलं साम्य एवढंच, एरवी त्यांची तुलना करून डावं–उजवं फारसं शक्य आणि योग्यही नाही. गीत गाता चल हा त्या मानाने हिंदी चित्रपटांच्या पारंपरिक वर्तुळाच्या बाहेर जाणारा एक प्रयत्न आहे, तर तपस्या हा त्या चाकोरीचाच एक विवश घटक झाला आहे असं वाटलं. गीत गाता चल ही एक निखळ–निर्मळ प्रीतिकथा आहे. त्यातल्या टीनएजर्स नायक–नायिकांइतकीच ती प्रसन्न पण अवखळ आहे, आणि मुख्य म्हणजे त्यातलं प्रेम हे बंधनांच्यापलीकडे जाऊ पाहणारं आहे. ' प्रेम एका जागी जखडून ठेवणार ' हे पाहिल्यावर इथला नायक त्याच्यापासून दूर निघून जायचा प्रयत्न करतो. ' तपस्या ' हीसुद्धा आहे प्रेमकहाणीच, पण इथल्या प्रेमात अवखळपणा नसून (काहीसे अकाली झालेले) प्रौढत्व आहे आणि चित्राचं एकूण वातावरणही गांभीर्याकडेच झुकणारं आहे. इथली प्रीती ही स्वतःहून स्वतःवर लादलेल्या बंधनातच फसलेली आहे. ' गीत गाता चल '-मधला संघर्ष फार वेगळा, अनोखा आणि आकर्षक होता. सदैव मुक्त आणि झऱ्यासारखा वाहता राहू इच्छिणारा एक किशोर आणि अत्यंत सहज उमललेल्या प्रेमाच्या बंधनाकडे त्याची अजाणता होणारी फरफट या दोन्ही प्रभावी अंतःप्रेरणांमधला (Impulses) तो संघर्ष होता. तपस्यामधला संघर्ष म्हणजे प्रेम आणि कर्तव्य यातली पारंपरिक ओढाताण आहे. या संघर्षाचे शक्य तेवढे पैलू सविस्तर चित्रित करून ती ओढाताण जीवघेणी करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केलेला आहे. अर्थात ' बंधनांच्या पलीकडं ' ही ' गीत गाता चल 'ची ' थीम ' असली तरी त्याचाही शेवट पारंपरिकच आहे. एक तर, नायकाची मुक्तीची आस दाखवण्यासाठी वापरलेला, सोन्याच्या पिंजऱ्यातल्या पोपटाचा जुनाट आणि अतिस्पष्ट व अतिसुलभ केलेला (elaborated & over simplified) संकेत हा प्रकार वैतागजनक आहे, आणि नायकाने आपल्या प्रेमाकडे आकांतानं परत येणं हे प्रकरण कथेची सुखांतिका करून सर्वसामान्यांना संतुष्ट करण्यासाठी आवश्यकच असलं, तरी त्यामुळे मुक्ततेची जी थीम संपूर्ण चित्रपटात प्रभावीपणे मांडलेली आहे तिचा काही शेवटच्या क्षणात ठार खुर्दा होतो त्याचं काय, हे कोडं मला उलगडलेलं

नाही. अर्थात त्याचं उत्तर म्हणजे पूर्ण लांबीचा एक नवा चित्रपटच होऊ शकेल, याची कल्पना मला आहे.

तेव्हा अशा प्रकारे गीत गाता चल ही केवळ सुखांतिका नसून सुखात्मिकाही आहे, तर तपस्या ही शोकांतिका नसली तरी शोकात्मिका जरूर आहे. प्रा. चंद्रनाथ सिन्हा (ए. के. हनगल) यांच्या मृत्यूनंतर त्यांची मोठी मुलगी इंदू (राखी) आपलं प्रेम निग्रहानं बाजूला ठेवते आणि धाकट्या तिघा भावंडांना मोठं करून मार्गी लावते. या दीर्घकालीन उग्र तपस्येच्या अखेरीस, इतकी वर्षे तिचा 'इन्तजार' करीत राहिलेल्या सागरशी (परिक्षित सहानी) तिचं मीलन होऊन, प्रेक्षकांसह सर्वत्र आनंदीआनंद होतो, हे तपस्या ह्या चित्रपटाचे कथानक. कथेमध्ये नावीन्याला यत्किंचित वाव नाही, त्यामुळे तसाच तो पटकथेत आणि संवादातही नाही. चित्रपटाच्या असदी सुरुवातीच्या काही भागातच '...मैं तबतक तुम्हारा इन्तजार करुँगा' हे ठरीव साच्याचं वाक्य सागर इन्दूला सुनावतो, तेव्हाचा पुढचा बराचसा मामला प्रेक्षकांच्या ध्यानात येतोच. अशा परिस्थितीत दोनच गोष्टी पाहण्यात इंटरेस्ट उरतो: कथेची मांडणी म्हणजे दिग्दर्शनकौशल्य आणि दुसरं अभिनयाच्या जोरावर चित्रपट उचलण्याची कलाकारांची कुवत. तपस्यामध्ये हे दोन्ही इंटरेस्टस् बऱ्याच अंशी पूर्ण होतात आणि म्हणूनच या दोन अंगांविषयीच स्वतंत्रपणे काही लिहायला हवं.

चित्रपटाचे दिग्दर्शक आहेत श्री. अनिल गांगुली. बिमल रॉय स्कूलच्या या नव्या दिग्दर्शकानं 'कोरा कागज' या आपल्या पहिल्या चित्रपटातच आपली चमक दाखवून एक आशा निर्माण केली होती. तपस्यामध्येही दिग्दर्शनाचा प्रभाव निश्चित जाणवण्याइतका वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. दिग्दर्शनप्रक्रियेत इथे प्रामुख्यानं तीन प्रवाह जाणवले. एक तर नवीन तंत्राची जाणीव ठेवणारं सूक्ष्म, तरल (Subtle) दिग्दर्शन. दुसरं कौटुंबिक जिव्हाळ्याच्या चित्रपटाला शोभेलसं भडक दिग्दर्शन आणि तिसरं तोचतोचपणामुळे त्रास देणारं चाकोरीबद्ध दिग्दर्शन. आणि गमत म्हणजे तीनही प्रकारांची भरपूर उदाहरणं चित्रपटातून काढून दाखवता येतील. चाकोरीतल्या चित्रणाचं हमखास ठिकाण म्हणजे चित्रपटातली सर्व गाणी. मुळात गीतं (एम्. जी. हशमत) आणि संगीत (रवींद्र जैन) हे दोन्ही तपस्याचे कच्चे दुवेच आहेत. रवीन्द्र जैनसारख्या नव्या प्रतिभेच्या संगीतकारानं दिलेल्या तीन-चार गाण्यांपैकी एकच –'उसी राह पे राही चलते जाना रे'– आणि तेही पुनरावृत्तीमुळे लक्षात राहण्यासारखं आहे. एरवी गीते- शब्द, अर्थ, चाली, पार्श्वसंगीत कशातच उठून दिसण्याइतपत वेगळेपण नाही. दिग्दर्शकाच्या दृष्टिकोणातून बोलायचं तर एकाही गीताच्या 'सिच्युएशन' किंवा 'टेकिंग' मध्ये चाकोरी सोडण्याची धडपड नाही. शाळेतल्या मुलांबरोबर राखीने म्हटलेलं 'बच्चों तुम हो खेलखिलौने' किंवा सागर-इन्दू यांचं मोटारीतलं स्वप्नगीत ही गाणी आठवावीत, म्हणजे टेकिंगमधला जुनेपणा लक्षात येईल. मात्र लता-आशाव्यतिरिक्त गायिकांना संधी देण्याचं रवींद्र जैनचं धाडस कौतुकास्पद. दिग्दर्शनातला दुसरा; भडकपणाचा दोषही विशेषत्वानं जाणवतो. तो चित्रातल्या तथाकथित कॉमेडीमध्ये इंदूच्या काका-काकू व इतरांचा 'कॉमिक रिलीफ'–साठी तयार केलेला वापर डोक्याला असह्य ताण देणारा आहे. विनोद व पिंकी प्रथमच इंदूच्या घरी येतात तो स्वागताचा प्रसंग व स्वागतपद्यासारखे एक विलक्षण गाणे आणि चित्राच्या शेवटी डोळ्यांचे पाते लवते न लवते तोच होणारे सर्व खलपात्रांचे आमूलाग्र हृदयपरिवर्तन हाही भाग प्रचंड बटबटीत आणि भडक आहे. बॉक्स ऑफिसशी तडजोड करण्याच्या निकडीमुळे दिग्दर्शक गुदमरतो तो असा.

या सर्व दोषांना तोलून धरणारे स्ट्रॉंग पॉइंट्स्सुद्धा खूप आहेत. इंदूचे वडील व अन्य कुटुंबीय यांच्यात दिग्दर्शकानं विणलेलं मायेचं जाळं आणि वडील प्रा. सिन्हा मरण पावतात त्या प्रसंगात भावचित्रण करताना दिग्दर्शकानं दाखवलेला आश्चर्यकारक संयम हे तरल दिग्दर्शनाचे दोन ठळक नमुने. याच संयमातल्या सामर्थ्याने आतपर्यंत भिडणारे इतर दोन प्रसंग; एक डॉ. सागरच्या दवाखान्यातनं सागर-इंदू सूर्यास्त पाहतात तो क्षण, आणि इंदूचं ते सरळ पण विलक्षण खोलीचं वाक्य–'ऐसा लगता है, दिन गुजर गया और हमने कुछ नहीं किया। शाम को कभी कभी घर आया करो!' किंवा विनोद (असरानी) –इंदूचा भाऊ–घर सोडून गेल्यानंतर सागर आणि इंदू प्रथम भेटतात, तो प्रसंग; हे अतिशय सच्चे वाटतात; संस्मरणीय ठरतात.

कलाकारांचा जिवंत आणि हार्दिक अभिनय हा चित्रपटाला उचलणारा एक महत्त्वाचा घटक. याला जोड मिळाली आहे ती बहुतेकांचं व्यक्तिचित्रण दिग्दर्शक–पटकथा संवादकारांकडून सुस्पष्ट व प्रभावी झाल्यामुळे. उदाहरणार्थ विनोद (असरानी) व मधु-चंदा (आभा धुलिया व गायत्री) ही इंदूची भावंडं. या तिघांच्याही व्यक्तिरेखा अतिशय जिवंत वाटतात; विशेषतः त्यांच्या स्वभाव-वर्तनातले साम्य-भेद. असरानीच्या वाट्याला बऱ्याच दिवसांनी ही एक दुर्मिळ 'वेगळी' भूमिका आलेली आहे. अशा सेमीव्हिलन भूमिकाही आपण कॉमेडीइतक्याच चांगल्या वठवू शकतो हे त्यानं सिद्ध केलंय. गायत्री व आभा धुलिया या नव्या कलाकारांना मिळालेल्या या संधीचा त्यांनीही योग्य वापर केलेला आहे. सागर (परीक्षित सहानी) याची प्रगती समाधानकारक नाही. अजय सहानी या मूळ नावानं त्यानं यापूर्वीही चित्रपटात काम केलेलं होतंच. अर्थात डॉ. सागर इंदूचा प्रियकर असूनही त्याची कॅरॅक्टर हीच इतकी पूरक (complementary) करून टाकलेली आहे की, जवळजवळ सक्तीनं त्याला पॅसिव्ह राहावं लागतं. यापेक्षा या भूमिकेत अधिक वावच कुठे होता हाही प्रश्नच आहे. संपूर्ण चित्रपटावर प्रभुत्व आहे ते अर्थातच राखीचं. वडील गेल्यानंतरची गोंधळलेली मनःस्थिती, त्यानंतरच्या संघर्षात होणारी मनाची ओढाताण, तिची स्वाभिमानानं जगण्याची आणि भावंडांना जगविण्याची जिद्द, हे राखीनं अस्सल साकार केलेले काही परिणामकारी मूडस्. विशेषतः ती स्वतः जिथे डोळ्यातनं पाणी न काढण्याचा संयम दाखवते, तिथे–खास करून स्त्री-प्रेक्षकांना–हमखास रडवते. याला एक अपवाद: धाकट्या बहिणीच्या कृतघ्नतेमुळे धक्का बसल्यानंतर इंदू आतून फुटून रडते, तो प्रसंग. अंगावर आठवणीनंही शहारा आणणाऱ्या त्या अनुभवाची तुलना होण्यासारखी आहे, ती फक्त शबाना आझमी 'अंकुर'–मध्ये नवरा परतल्यानंतर रडते, त्याच्याशीच! इतकं खरं भावदर्शन एरवी दुर्मिळ, निदान सध्या तरी.

तेव्हा, ताराचंद बडजात्यांनी 'राजश्री प्रॉडक्शन्सतर्फे' सादर केलेल्या या दोन प्रेमकहाण्या अशा आशा-निराशांच्या चढउतारांवरून वाटचाल करणाऱ्या आहेत. त्यांच्या गुण-दोषांसहित त्या पाहाव्याशा वाटल्या त्या एका महत्त्वाच्या मुद्द्यांसाठीच. हिंदी चित्रपटात साधेपणा आणि सच्चेपणा यांच्याशी इमान राखणारी एक लहानशीच पण स्वागतार्ह, महत्त्वपूर्ण लाट अलीकडेच आलेली आहे. अंकुर, निशांत, रजनीगंधा, छोटीसी बात, आविष्कार, अनुभव या यशस्वी चित्रपटाचं गमक थोड्याफार फरकानं हेच आहे. नेमकी हीच दोन्ही वैशिष्ट्यं 'तपस्या' आणि मुख्यतः 'गीत गाता चल' यामध्ये उठून दिसतात; आणि म्हणूनच त्यांचा स्वीकार व विकास हेतुपूर्वक केला जात असेल, तर त्याचं स्वागत व्हावं! ☐ ☐

तेलिया राजाच्या दरबारातील संगीत खुर्ची : पृष्ठ ७ वरून

'कोणी आलं नाही साहेब.'

'उंझाहून यायला किती खर्च येतो?'

'माणशी तेरा रुपये.'

माझे डोके गरगरले. पाच माणसांचे कुटुंब पोसणारा, महिन्याकाठी जेमतेम शंभर–सव्वाशे रुपये मिळवणारा, एक बेघर दलित जायचे-यायचे पंचवीस रुपये खर्च करून, दोन दिवसांची रोजी बुडवून चार वेळा सेक्रेटरिएटमध्ये खेटे मारतो आणि दरवेळी 'तपास करू' हेच उत्तर मिळते!

...कसले आले आहे 'जनता मोर्चाचे' राज्य?

एका बाईंडर मित्राने दिलेल्या दोन पुठ्ठ्यांवर शाईने, 'हरिजनाला बेघर करू नका, माझी झोपडी परत द्या.' अशी अक्षरे रंगवून दगडाच्या आडोशाला पुठ्ठे उभे करून तो उपोषणाला बसलाय... आणि त्याची दादफिर्याद कोणी घेत नाही?

'आपल्या या भंगार लोकशाहीत राजकीय पक्षांच्या झेंड्याखाली असलेल्यांचीच दखल घेतली जाते काय? झाडाच्या सावलीला रहाणाऱ्या भूमिपुत्रांना कोणी वाली नाही काय?'

'सकाळपासून एक बेघर दलित उपोषणाला बसला आहे. गेले आठ महिने थंडीवाऱ्यात, उन्हापावसात तीन कच्च्याबच्च्यांना घेऊन तो उघड्यावर राहातोय आणि एका आमदार–मंत्र्याने त्याची चौकशी करू नये?'

सकाळपासून आमदार–मंत्र्यांच्या गाड्या त्या बेघर हरिजनावर धुळीचा फुफाटा उडवत विधानसभेत चालल्या होत्या.

मी विधानसभागृहाला रामराम केला आणि निघालो.

उन्हानं अंगाची लाहीलाही होत होती. कँटीनमधल्या त्या खवचट म्हाताऱ्याचे शब्द डोक्यात घोळत होते.....

"शेतकरी राजा वेठीला राबणार,
तेलिया राजा राज्य करणार!"

◻

गुजराथचे एकंदर राजकारणच राजेरजवाड्याचे. जनताजनार्दनाला तेथे स्थान शून्य!

देशी संस्थानातील अर्धी संस्थाने निव्वळ गुजराथेत होती. सौराष्ट्रात तर शंभर संस्थाने. म्हणूनच त्याला 'सौ राष्ट्र' हे नाव पडले. गुजराथच्या एकंदर अठरा जिल्ह्यांतील फक्त पाच जिल्हे ब्रिटिशांकडे होते. बाकी तेरा जिल्ह्यांत संस्थानिकांचे राज्य होते.

परिणामी गुजराथचे राजकारणही सरंजामीच!

खरं तर प्रत्येक राष्ट्रीय मुक्ती चळवळीत गुजराथ आघाडीवर होता. दांडीयात्रा गुजराथेतून निघाली. गुजराथच्या भल्या मोठ्या किनाऱ्यावर खाडी–खाडीत मिठाचा सत्याग्रह झाला. १९३० मध्ये, ४२ मध्ये प्रत्येक वेळी गुजराथ धडधडून पेटला होता. तरी सुद्धा गुजराथच्या राजकारणावर कष्टकरी जनतेचा प्रभाव नाही.

का?

मुंबईप्रमाणेच अहमदाबादेतही कापड गिरण्या उभ्या राहिल्या. कापड गिरण्यांनी हिंदुस्थानचे स्वरूपच बदलले असे नव्हे, तर राजकारणही बदलले. मुंबईच्या गिरणी कामगारांनी आपली दखल राज्यकर्त्या ब्रिटिश सरकारलाच नव्हे, तर क्रांतीच्या प्रणेत्या लेनिनलाही घ्यायला लावली. महाराष्ट्राचे राजकारण विद्वत्सभेतून आणि दरबारातून मैदानात खेचून आणले ते गिरणी कामगारांनी.

...आणि हा गिरणी कामगार तर गुजराथेतही होता. मग महाराष्ट्र व गुजराथ यात एवढा फरक का?

कारणे दोन!

एक पूज्य बापूजींची 'मजूर महाजन.'

दुसरे गुजराथेतील मालक, कामगारांचे वैशिष्टय.

एक तर गुजराथेतील गिरणी कामगार मुंबईसारखा एकसंध नव्हता. निरनिराळ्या मुलखातले, वेगवेगळ्या भाषा बोलणारे मजूर त्यात पुन्हा मुंबईचे गिरणी मालक ब्रिटिश नाहीतर मारवाडी असत. कामगारांशी त्यांचे प्रत्यक्ष संबंध नसत. गुजराथेतला गिरणी मालक बहुतांशी गुजराथी. परिणामी त्याचे कामगारांशी व्यक्तिगत संबंध असत. अर्थातच कामगारांना खूष ठेवणे, दमात ठेवणे, फोडणे, लाचार करणे, ही सारी कामे तो लीलया करू शके. ज्याप्रमाणे मराठी, मल्याळी कामगारांना आपआपसात भांडवून मुंबईच्या धनदांडग्यांनी स्वतःची धन केली, तशीच तऱ्हा गुजराथेत झाली.

याशिवाय मालकांच्या दिमतीला पूज्य बापूजींची 'मजूर महाजन' आली. पूज्य बापूजींना कामगारांचे वर्गीय राजकारण मान्य नव्हते. आणि गिरणी मालकांना ते विश्वस्त समजत असत. बापूजींनी ज्याप्रमाणे दलितांना 'हरिजन' करून टाकले होते तद्वतच गिरणी मालकांना विश्वस्त करून टाकले होते. मग संघर्ष कशाला? झगडा कशाला?

तेव्हा गुजराथी कामगारांना मैदानात फारसे उतरावे लागले नाही. मुंबईच्या गिरणी कामगाराने लाठ्या, गोळ्या झेलत जे मिळवावे ते गुजराथी कामगारांना हस्ते–परहस्ते मिळत राहिले. प्रसंग बाका आलाच तर बापूजी अन्न टाकत, समझोता होऊन जाई. अशा 'बांछोड करवानि वृत्ती छे' मुळे गुजराथेतील कामगार चळवळ कष्टकऱ्यांच्या वर्गीय राजकारणाच्या आसपासही फिरकली नाही.–आणि जर कामगार वर्गाची संघटना, सामर्थ्य पाठीशी नसेल तर डावी चळवळ शहराबाहेर पसरूच शकत नाही. या न्यायाने ग्रामीण भागातही डावी चळवळ कधी उभी राहिली नाही.......

डांग ते बनासकाठा हा सारा आदिवासी प्रदेश. डांगमध्ये भिल्ल आहेत. बनासकाठ्यात राजपूत आदिवासी आहेत. धरमपूर वारदा येथेही आदिवासी आहेत. तेथे फक्त गोदूताई परुळेकर, शरद पाटील नाहीतर अंबरसिंग सुरतवंती नाहीत.

गोदूताई, शरद पाटील यांच्याकडे कामगारांचा लालबावटा होता, तर अंबरसिंगच्या मागे मध्यम वर्गातला इंटेलिजिन्शिया होता. गुजराथेत तर या दोघांचा अभाव. मग गुजराथच्या ग्रामीण भागात तरी जनतेची चळवळ कशी मूळ धरणार?

इंटेलिजिन्शियावरून आठवले–

महाराष्ट्रातला बुद्धिवादी वर्ग स्वतःच्या सर्व सोवळ्या मुकटचासह का होईना, पण बराचसा जनताभिमुख झाला. तो शहाद्यातील भिल्लांचा विचार करतो. तो दलित समस्येवर पोटतिडकीने बोलतो.

गुजराथेतला इंटेलिजिन्शिया मात्र या भसाभसा स्टेटस्‌मध्ये वाहतोय. इंडियन एक्सप्रेसने काही दिवसांपूर्वी एक रिपोर्ट प्रसिद्ध केला होता. त्यात भारतातील ब्रेनड्रेनचे सर्वांत मोठे ठिकाण म्हणून बडोदा युनिव्हर्सिटीचा पहिला नंबर लावला होता. बडोदा युनिव्हर्सिटी ही इंग्लिश मिडियमची गुजराथेतील एकमेव युनिव्हर्सिटी. तीत तेलिया राजांचे राजपुत्र शिकतात. या तेलिया राजांच्या पुत्रपौत्रांना मीराबाईच्या आधी जॅकलीन केनेडी माहिती होते. मग पदवीचे भेंडोळे हाती पडताच आपल्या ज्ञानाचं दिवाळं ते स्टेटस्‌ला नाहीतर युनायटेड किंगडम्‌ला जाऊन काढतात. गुजराथच्या प्रत्येक गावातल्या जमीनदाराचा मुलगा स्टेटस्‌ला नाहीतर कॅनडा–ब्रिटनला असतो. ...स्पष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. महाराष्ट्रातील बुद्धिवाद्यांना उठता बसता लाथा हाणणाऱ्यांनी तर विशेष लक्षात ठेवण्यासारखे आहे !

तर सांगायचा मुद्दा म्हणजे,

गुजराथच्या अशा या राजकारणात सारा जोर उजव्या पक्षांचा. संघटना काँग्रेस, काँग्रेस, जनसंघ, किमलोप. बाकी फुटकळ चिल्लर खुर्दा.

'संघटना काँग्रेसचा' बालेकिल्ला म्हणजे गुजराथ. मोरारजीभाई सत्तेवर होते म्हणून अनुयायी त्यांच्या बाजूला. मोरारजीभाईंचे दिवस फिरले तेव्हा त्यांचे डावे–उजवे हातही बाईला जाऊन मिळाले. अगदी ठसठशीत उदाहरण हितेंद्र देसाईंचे !

संघटना काँग्रेसला अहमदाबादेतील गिरणी मालकांचा सपोर्ट जोरदार. आजच्या आणीबाणीतही मोरारजीभाईंच्या एक्याऐंशिव्या वाढदिवसाला पंधरा लाखांचा निधी जमविण्याचा संकल्प संघटना काँग्रेसने सोडला होता तो उगाच नाही. मोरारजीभाईंसाठी निढळाच्या घामाची भाकरी खाणारे कसोटीचा रुपया काढून देणार नाहीयत. तसे काही मोरारजी लोकप्रिय नाहीत.

पण गिरणी मालक, तेलिया राजा, सटोडिये 'एवढा' निधी सहज 'पेरून' ठेवू शकतात. संघटना काँग्रेसनंतर जनता मोर्चातला दुसरा मोठा पक्ष जनसंघ. जनसंघ हा संस्थानी प्रदेशात आर. एस. एस. च्या जोराने वाढला. मेहसाणा, पालनपूर, राजकोट, बडोदा, नवसारी येथे त्याचा खरा जोर.

जनसंघाच्या बाबतीत इथे जाणवलेली गोष्ट म्हणजे महाराष्ट्रात 'मर्द मराठ्याला' सदैव 'हरहर महादेव' करायला लावणारा जनसंघ गुजराथेत कच्छ किंवा बळवंतराय मेहतांच्या आठवणीने रडत नाही.

शास्त्रींना विष घातले असावे, असे विष जनतेच्या कानात ओतणाऱ्यांना बळवंतराय मेहतांचे विमान पाकिस्ताननेच पाडले होते आणि त्यात हा गुजराथचा मुख्यमंत्री मेला, हे आठवत नाही काय ? खरं तर बळवंतराय मेहतांना जनसंघाने शहीद करून टाकायला पाहिजे होते. पण केले नाही. का ?

ज्या संस्थानिकांचे तनखे वाचावेत म्हणून जनसंघाने आकाशपाताळ एक केले; त्या संस्थानिकांच्या राजवटीत प्रजा परिषदा स्थापून लढा लढविण्याचे पाप बळवंतराय मेहतांनी ढेबरभाईंबरोबर केले; त्याची तर ही शिक्षा नव्हे ?

जनता आघाडीतला तिसरा पक्ष नॅशनल लेबर पार्टी. ही पार्टी म्हणजे मजूर महाजनची पोलिटिकल विंग. गुजराथेतील अस्तित्वात असलेल्या कायद्यांमुळे 'मजूर महाजन' ही संघटना अक्षय ठरली आहे. पण हिला कामगारांत स्थान काय ?

कांकरीया, रखीमाळ, गोमतीपूर, राजपूर, बापूनगर, असोटा, नरोडा हे सारे अहमदाबादेतील कामगारवस्तीचे भाग. या इथे नॅशनल लेबर पार्टीला कॉर्पोरेशनमध्ये सव्वीस जागा दिल्या होत्या. पैकी फक्त चार नगरपिते निवडून आले.

इथल्या कामगारांत यू. पी., बिहारचे भय्ये–मुस्लीम फार आहेत. ते मजूर महाजनच्या युनियनमध्ये असतात. मत मात्र इंदिरा गांधींच्या नावावर देतात. काँग्रेसला.

या नॅशनल लेबर पार्टीचा एकच आमदार निवडून आला. आघाडीत असल्याने त्या आमदाराला-नवीनचंद्र बारूरला मिनिस्ट्रीत घेण्यात आले. लेबर मिनिस्ट्री देण्यात आली.

विनोद आहे.

पस्तीस टक्के मतावर केंद्रात काँग्रेस राज्य करते म्हणून ओरडणारे विधानसभेतील एका पक्षाच्या एकमेव आमदाराला मंत्रिपद देऊन टाकतात. ही तत्त्वनिष्ठा की सत्तानिष्ठा ?

हे मजूर महाजनवाले शिवसेनेप्रमाणेच राजकारण वर्ज्य मानत होते. प्रथम मजूर महाजनने इंटकशी संगत ठेवली होती. पण पुढे चालून 'इंटक' राजकीय आहे या कारणाने सोडली. तर 'इंटक' चे सौदागिरीचे राजकारणही न मानवणारे 'मालकांच्या' सेवेसाठी कामगारांना वेठीस धरून नॅशनल लेबर पार्टीचा बुरखा चढवून राजकारणात शिरले...निवडणूक लढवू लागले.

जनता आघाडीत वरील तिघांशिवाय समाजवादी आणि भालोदवालेही आहेत. त्यांच्या अस्तित्वाला अर्थ काहीच नाही.

उरला होता तो चिमणभाईंचा 'किमलोप.'

या पक्षाचा जन्म चिमणभाईंच्या आत्म्याला शेंगदाणा-बागाईतदारांचा–तेलिया राजाचा नगद खुराक खायला मिळाल्याने झाला. एकेकाळी सत्तेवर असल्याने बऱ्याच ठिकाणी चिमणभाईंना बस्तान बसवता आले होते. परिणामी स्वतः आपटूनही ते बारा आमदारांसह 'बार्गेनिंग' ची चाल करू लागले.

या इथे थोडा पूर्वेतिहास पाहण्यासारखा आहे.

मुळात चिमणभाई मुख्यमंत्री झाले ते 'पंचवटी' कारस्थानातून. कारण काँग्रेस हायकमांडला चिमणभाई मुख्यमंत्री म्हणून नको होते. हायकमांडने 'ओझा' यांना मुख्यमंत्री करण्याचा घाट घातला, तेव्हा चिमणभाईंनी आपली आघाडी उभी करायचा प्रयत्न केला. 'पंचवटी' येथील बागेत आमदारांची बैठक घेऊन बहुमत चिमणभाईंनी आपल्याकडे खेचले आणि हायकमांडचे मनाविरुद्ध चिमणभाई मुख्यमंत्री झाले.

चिमणभाईंच्या कारकीर्दीत पूर्वसूरींचा भ्रष्टाचार पुन्हा बोकाळला. काँग्रेसमधील चिमणभाईंचे विरोधक आणि जनता मोर्चावाले यांनी नवनिर्माण आंदोलन उभे केले. विद्यार्थ्यांच्या आघाडीला ओझाच्या रतुभाई अडाणींसारख्या पाठिराख्यांनी पैसा पुरवला. परकियां-

कडूनही हस्ते-परहस्ते मदत आली. वृत्तपत्रवाल्यांनी नवनिर्माण-वाल्यांना जोरदार पाठिंबा दिला. इंदिराजींनाही चिमणभाई नकोच होते. म्हणून मोरारजी उपोषणाला बसताच १७ जून ७४ला चिमणभाईंना हाकलून राष्ट्रपती राजवट आणली गेली. चिमणभाई वैतागले. मुख्यमंत्रिपदावरून उतरताच त्यांनी किमलोप काढला. यामागे राजकीय तत्त्वज्ञान वगैरे काही नाही. पक्षाचे स्वरूपही प्रादेशिकच होते. निवडणुका आटोपताच चिमणभाईंनी 'जनता मोर्चाला' सपोर्ट दिला.

कारण काय ?

तर जनतेमध्ये आपली प्रतिमा उजळावी म्हणून; तसेच काँग्रेस-बरोबर सौदेबाजी करता यावी म्हणून. इंदिराजींनी गफूरला हाकलले नाही; पण आपल्याला मात्र हाकलले, याची चीड चिमणभाईंच्या मनात होती आणि म्हणूनच ज्यांनी आपल्याला सत्तेवरून खेचले, त्या जनता मोर्चालाच त्यांनी पाठिंबा दिला. तेव्हा...आता नाही. कारण आता जर चिमणभाईंनी जनता मोर्चा सरकारला खाली खेचले तर त्यांची सेवा दिल्ली दरबारात रुजू होईल.

तर असे हे जनता मोर्चाचे स्वरूप.

काँग्रेस आणि जनता मोर्चा...दोन्ही सत्तेचे लंपट; धनदांडग्यांचे सेवक. जनतेच्या सुखदुःखाशी त्यांचा संबंध काही नाही.

अशा रीतीने समष्टीच्या दुःखाचे दोन्ही मार्ग गुजराथेतून जातात. एकाचे नाव जनता मोर्चा, दुसऱ्याचे नाव इंदिरा काँग्रेस.

हे रस्ते फार निसरडे.

या रस्त्यावरला पुढारी केव्हा घसरून त्या रस्त्यावर पडेल ते सांगता यायचे नाही. उदाहरणच द्यायचे झाले तर आपल्या हितेंद्र देसाईंचे देता येईल...

हे हितेंद्र देसाई गुजराथचे माजी मुख्यमंत्री आणि सिंडिकेट काँग्रेसचे महारथी ! बारा नोव्हेंबर ६९ ला–दुपारी बारा पंचावन्नला सिंडिकेटी नेत्यांनी ठराव करून इंदिरा गांधींना काँग्रेसमधून काढून टाकले व काँग्रेसची दोन शकले झाली. त्यावेळी हितेंद्रभाईंनी इंदिराजींना काँग्रेसमधून काढावे या बाजूने मोरारजी, स. का. पाटील यांच्या खांद्याला खांदा भिडवून मत टाकले होते. तर...

इंदिराजींनाच 'रशियाला देश विकायला निघालेल्या, थंड, सौदेबाज, व्यक्तिमाहात्म्य वाढविणाऱ्या सत्तापिपासू' म्हणत पक्षातून काढून टाकणारा 'हितूभाई' आज वीस कलमी कार्यक्रमाचा बंदा गुलाम झाला आहे.

ज्या हितूभाईंच्या, संघटना काँग्रेसचे ते मुख्यमंत्री असतानाच्या कारकीर्दीत अहमदाबाद-दंगलीत पाच हजार मुसलमान ठार झाले तेच हितूभाई आज गुजराथेत 'कायदा, सुव्यवस्था धोक्यात. खून, मारामाऱ्या, ठिशॉंव, ठिशॉंव' असा बोंबठोक प्रचार करीत 'जनता मोर्चा'ची सत्तेवरून उचलबांगडी करायला कंबर कसून तयार !

तर राजनीती ही वारांगनेसारखी असते, हे काय कौटिल्याने उगीच लिहून ठेवलेले नाही !

तूर्त 'जनता मोर्चा'वरील आरोपांची जंत्री पाहू...

□

आरोप पहिला 'शांतता आणि सुव्यस्थेचा !'

आपल्या देशातील शहाणेसुरते पुढारी हा आरोप परस्परांवर का करीत असतात हे गूढ मला अजून उकललेले नाही. आपल्या देशात सुव्यवस्था कधीच नव्हती हे, मांजराने पळविलेल्या हॉस्पिटलातील नवजात अर्भकापासून ते 'जिवंत असल्याचे सर्टिफिकेट आणा म्हणजे पेन्शन मिळेल' हे ऐकणाऱ्या म्हाताऱ्या पेन्शनरांपर्यंत साऱ्यांना ठाऊक आहे. तर...सुव्यवस्था कधी नव्हतीच आणि तरीही शांततेचा भंग कधी होत नाही, झाला तर भारतीय सेनादल ती पुन्हा प्रस्थापित करतेच.

मग हा आरोप एकमेकांवर करावाच कशापायी ?

बरं, केला तर केला. तो पाच हजार मुसलमानांच्या आत्म्यांचे तळतळाट घेणाऱ्या हितूभाईंनी कशासाठी करावा ?

याउप्परही हितूभाईंनी आरोप केलाच...

तर तो जनसंघ, संघटना काँग्रेस यांनी एवढा मनाला लावून का घ्यावा ? खोट्या प्रचाराचा मक्ता काय फक्त त्यांनाच तेवढा दिलाय ? मोठी गंमत आहे.

मध्यप्रदेशात जनसंघाचे राज्य होते. तेथे शांतता आणि सुव्यवस्था सुखेनैव नांदत होती. परवा परवा साडेचारशे डाकू मशिनगन, स्टेन-गनसहित शरण आले....ते सारे डाकू जनसंघाच्या राजवटीत म्हणे 'हरिनाम–सप्ताह' साजरे करीत होते. डाके, लुटालूट करत नव्हते. कारण एम. पी. मध्ये जनसंघाचे राज्य होते. शांतता आणि सुव्यवस्था होती !

बंगालमध्ये मात्र होते कम्युनिस्टांचे राज्य आणि ज्योती बसू म्हणे गुंडांना बायांवर बलात्कार करायला सांगायचा. कम्युनिस्टांनी शांतता आणि सुव्यवस्थेची पार बरबादी केली होती. रवींद्र सरोवरात सामूहिक बलात्कार झाले. ट्रकभर साड्या, ब्रेसिअर्स सापडल्या. त्याच्या निषेधार्थ जनसंघाने महाराष्ट्रात सर्वत्र नऊवारी निदर्शने केली.

–आणि बंगाली तरुणही एवढा षंढ की, बस उशीरा आली तर बस जाळायचा, पण आया–बहिणींची अब्रू जाऊनही शांत राहिला.

रवींद्र सरोवर प्रकरणीचे कमिशनही चोनचा पैसा खाणारे. त्यांनी 'अहो, काही घडलेच नाही' असा निर्णय दिला.

बुद्धिभ्रंश झालेल्यालाही पटणार नाहीत अशी तर्कटे !

तर तीच तर्कटे आता गुजराथबाबत चालली तर रडावे कशा-पायी ? ठकास महाठक भेटला असे म्हणून चूप बसावे ! असो.

गुजराथमध्ये एकंदर परिस्थिती नॉर्मल आहे, हे मात्र खरे. अगदी जनसंघ, संघटना काँग्रेस यांचे राज्य असूनही शांतता, सुव्यवस्था शाबूत आहे हेही अगदी खरे. तरी पण हितेंद्र देसाई आणि कंपू गुज-राथेत शांतता धोक्यात असा बोंबठोक प्रचार करीत आहेत. तो पद्धतशीरपणे केला तर बाहेरच्या सोडाच, खुद्द गुजराथेतील लोकांनाही स्वतःचे जीवित धोक्यात असल्याचे वाटायला लागेल. मात्र अपप्रचार पद्धतशीरपणे झाला पाहिजे, म्हणजे बंगालबाबत झाला तसा.

बंगालमध्ये कम्युनिस्टांचे राज्य असताना दररोज एक सिंगल कॉलम बातमी 'व्हायलेन्स इन बंगाल' म्हणून असायची. कल-कत्त्याच्या दोन हातभट्टीवाल्यांच्यात दंगल होऊन एखादा गेला तरी, 'दोन अतिरेकी गटात चकमक...एक ठार, चार जखमी' असे वृत्त यायचे. या व्यतिरिक्त आठवड्यातून दोनदा तीनचार कॉलमी मथ-ळ्याखाली, 'संपावरील कामगारांवर लाठीहल्ला, जाळपोळ' असे वृत्त आणि महिन्यातून एकदा आठ कॉलमी ठणठणीत हेडलाईन

असायची. सर्व देशभर कम्युनिस्टांची अगदी पद्धतशीर बदनामी करण्यात आली. नंतर एके रात्री घटनेच्या कलम तीनशे छपन्नखाली बंगालमधल्या लाल सरकारचे तळपट करून हरीचे लाल काँग्रेसवाले सत्तेवर आले आणि एकदम शांतता पसरली. 'व्हायलेन्स इन बंगाल' या मथळ्याचा टाईप सोडवण्यात आला. म्हणजे शंभर टक्के शांतता पसरली असं नव्हे...कारण...

राजकीय अपप्रचार हा नेहमी पन्नास टक्के तरी खरा असावा लागतो. तरच तो प्रभावी ठरतो. मुंबईच्या पन्नास लाखांच्या वस्तीत नॉर्मल वातावरणातही एक-दोन मर्डर, पाच-सात मारामाऱ्या, एखादा बलात्कार, एखाददुसरा दरोडा रोज पडतच असतो. अपप्रचार करताना या गोष्टी थोड्या जास्त फ्लॅश करायच्या...त्यात थोडा 'घ' चा मा' करायचा. दरोडेखोराला नक्षलवादी, गुंडाला अतिरेकी म्हणवून राजकीय रंग चढवायचा की अपप्रचार यशस्वी.

गोबेल्स काही जर्मनीतच जन्माला येत नाही !

थोडक्यात, सदुसष्टमध्ये ज्याप्रमाणे बंगाल्यातला प्रत्येक गुंड हा कम्युनिस्ट केला गेला होता, तद्वतच गुजराथमधील प्रत्येक मरणारा आज काँग्रेसवाला केला जात आहे. गुजराथेत कोणीही कुणाचाही खून करावा. ज्याचा खून होतो तो हुतात्मा होतो, काँग्रेसवाला होतो.

आता या उपर आणखी काही टीकाटिप्पणीची गरज आहे काय ? माझे हे मत पाच-सहा पोलीस अधिकाऱ्यांना, सात-आठ वकिलांना आणि विविध राजकीय पक्षांच्या कार्यकर्त्यांना भेटून...अहमदाबादेच्या 'खालच्या लोकांच्या' वस्तीत हिंडून झाले आहे. माझ्याशी जे बोलले ते 'नाव छापणार नाही' या विश्वासाने बोलले. तेव्हा नावे देत नाही. फक्त हितूभाईचे आरोप आणि बाबूभाईंचा जबाब देऊन शांतता, सुव्यवस्थेचा प्रश्न निकालात काढतो.

□

शांतिब्रह्म हितूभाई म्हणतात......

'जनता मोर्चाच्या गुंडगिरीने, दहशतवादाने गुजराथेत काय हाहाकार माजला आहे ! सहा काँग्रेस कार्यकर्त्यांचे खून. कार्यकर्ते आणि लोकांशी चर्चा करता 'प्रॉमिनंट हायकोर्ट लॉयर मिस्टर एच. के. ठाकोर' यांना दहशतवादाच्या, हिंसाचाराच्या चार हजार सहाशे तेरा घटना 'सापडल्या.'

दहशतवादाचे, हिंसाचाराचे प्रकार ४६१३ आणि खून फक्त सहा जणांचेच ? ताळेबंद जमत नाही. साडेसातशे हिंसक घटनांमागे एक खून ही गोष्ट गुंडांना, मवाल्यांना, लांछनास्पद आहे. मोर्चा सरकारला दहशतवादासाठी गुजराथी 'गुंड' उपयोगाचे नाहीत. त्यांनी 'बलसाड स्पेशल'मधले यूथ काँग्रेसवालेच आणावेत. म्हणजे हिंसक घटना आणि मर्डर यांचे गुणोत्तर प्रमाण १ : ४ पडेल. ७५० : १ हे प्रमाण दहशतवादाच्या दृष्टीने निरर्थक आहे ! असो.

तर......

शांतिब्रह्म हितूभाई म्हणतात—

'जनता मोर्चाच्या धमक्यांमुळे लोक तक्रारी नोंदवायला पुढेच येत नाहीत. ज्या तक्रारी आल्या त्या ४६१३; म्हणजे प्रत्यक्षात हिंसाचार, धमक्या, दहशतवाद यांचे प्रमाण याहून बरेच अधिक असावे.'

हितूभाई पुढे म्हणतात,...'जनता मोर्चाच्या मंत्र्यांना ही शरमेची गोष्ट आहे की, 'कमिशनने ४६०० केसेस नोंदल्या; पैकी फक्त ८५ केसेसमध्ये पोलिसांनी जागरूकता दाखविली.'

यात मेख अशी आहे की, हे जे काही ठाकोर कमिशन आहे ते गुजराथ प्रदेश काँग्रेस कमिटीनेच नेमले आहे आणि ते गुजराथ प्रदेश काँग्रेसचेच आहे.

मुंबईतील काही वकिलांच्या उत्कर्षाचा आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवून ही मंडळी गुजराथ प्रदेश काँग्रेस कमिटीने नेमलेल्या या समितीत घुसली आणि त्यांनी हिंसाचाराचा वकालतनामा घेतला आणि केस अशी प्लीड केली म्हणता की......

अगा जे घडलेच नाही तेही सिद्ध होऊ लागले. तर...या गुजराथी 'रामशास्त्र्यांची' मेहनत व्यर्थ जाणार नाहीय....त्यांचे भवितव्य उज्ज्वल आहे !

आता शांतिब्रह्म हितूभाई आणि चौकशीवाले यांनी गुजराथेत हिंसाचार वाढतोय याचा असा काही धुराळा प्रचार चालू केला, की प्रजाहितदक्ष आणि न्यायप्रिय केंद्र सरकारचाही त्यावर विश्वास बसला. लोकसभेत ब्रह्मानंद रेड्डी यांनी गुजराथेत हिंसाचार वाढतोय म्हणून चिंता व्यक्त केली, तर इंदिराजींनी १८ जानेवारी ७६ ला इंडियन एक्सप्रेसला दिलेल्या मुलाखतीत गुजराथ पंचायत इलेक्शन-मध्ये हिंसाचार घडण्याचे व जनता मोर्चावर आर. एस. एस. ची पकड असल्याचे म्हटले.

बाबूभाई पटेल, मुख्यमंत्री गुजराथ, हे या आरोपांनी दुःखीकष्टी झाले व त्यांनी हिंसाचाराच्या प्रकाराची चौकशी करण्यास 'इन्क्वा-यरी कमिशन' नेमले. त्यांना वाटले, इन्क्वायरी कमिशन नेमल्याने सत्य उजेडात येईल व आपल्यावरचे हिंसाचाराचे बालंट जाईल.

...............पण झाले उलटेच !

हितूभाईंनी लगेच पुकारा केला............

'हिंसाचार घडला नाही म्हणता तर कमिशन नेमलेच कशाला ?'

............म्हणजे आहे की नाही मजा. हिंसाचार घडला याची खात्री असताना हितूभाई कमिशन नेमू शकतात, पण हिंसाचार घडला नाही याची खात्री असताना हितूभाई कमिशन नेमू शकत नाहीत. यालाच म्हणतात 'मॉर्टनचा काटा !'

इंग्लंडच्या इतिहासात एक प्रधान होऊन गेला. त्याचे नाव मॉर्टन. तो उधळ्या आणि चैनी सरदारांना म्हणे, 'तुम्ही जरा चैन कमी केलीत तर राजाला जास्त खंडणी देऊ शकाल.' आणि जे काटकसरी सरदार होते त्यांना म्हणे, 'तुम्ही इतके काटकसरीने राहता तेव्हा राजाला सहज खंडणी देऊ शकाल.' म्हणजे हा मॉर्टन अथवा राजाचा पुठ्ठा सरदारांचा असा कळीकाळ झाला होता.

आज गुजराथचे मॉर्टन 'हितूभाई' झाले आहेत. बाबूभाईंनी कमिशन नेमले नव्हते तेव्हा ते गरजत होते—'हिंसाचार झाला नाही म्हणता मग कमिशन नेमा ना !' आणि बाबूभाईंनी कमिशन नेम-ताच ते कडाडले, 'हिंसाचार नाही झाला म्हणता मग कमिशन कशाला नेमता ?'

—तर असे हे 'हितूभाई' ! यांच्या आणखी काय लीला वर्णाव्या?

—पण हितूभाईवर केंद्र सरकारचा विश्वास जबरा. गृहमंत्र्यांनी आणि प्रधानमंत्र्यांनीही हितूभाईचीच री ओढली. इंडियन एक्स्प्रेस-मधील प्रधानमंत्र्यांच्या मुलाखतीने बाबूभाई फार दुःखीकष्टी झाले. त्यांच्या मनाला फार वेदना झाल्या व केंद्रीय नेत्यांच्या आरोपांना

साप्ताहिक भविष्य

कृष्ण माईणकर

१३।३।७६ ते १९।३।७६

मेष : स्वप्ने साकार होतील.

गुरु राशीत आल्यापासून तुमचे सारे तंत्र बदलले आहेच. सफलता आणि यश हातात हात घालून तुमच्या जीवनात वाटचाल करीत आहेत. त्यामुळे आता तुम्ही काही कुरकुरत बसावे यात काही अर्थ नाही. मंगळाची रास आहे तुमची ! त्यामुळे मन कणखर असावे, संकटाबरोबर झुंज द्यायचे सामर्थ्य असते. अशा स्थितीत आता गुरुही अनुकूल आलेला असताना तुम्ही त्रासलेले का असावे ? या आठवड्यास आपली स्वप्ने साकार होतील. उद्योगधंद्यांतील अडचणी निवारण होऊन नव्या योजना कार्यवाहीत आणणे शक्य होईल. नोकरीत अनेक दिवसाची इच्छा पुरी होईल. आरोग्य सुधारेल. दि. १३, १५, १६ उत्तम.

महिलांनी कापड अगर इतर खरेदी विक्रीचा व्यवहार काळजीपूर्वक करावा.

विद्यार्थ्यांना पैशांची अडचण भासली तरी फारशी जाणवणार नाही.

वृषभ : अडचणीची भीती नाही.

बारावा केतू आणि बारावा गुरु या दोन्ही ग्रहांनी तुमची फार कोंडी करून ठेवली आहे. ठरलेले काम पार पडत नाही, अपेक्षित व्यक्ति भेटत नाही, पत्रव्यवहाराने गैरसमज वाढतात हे सारे ग्रहांमुळे घडत आहे. पण त्यावरही मात करण्याचे सामर्थ्य या आठवड्यात तुम्हाला लाभणार आहे. रवी अकरावा आहे. तो तुमची आर्थिक गरज उरू देणार नाही. साऱ्या अडचणी दूर होतील. एखाद्या राजकारणी व्यक्तीच्या दडपणाने अनेक दिवस चाललेला तुमचा एखादा खटला निकाली निघेल. नोकरीची स्थिती फारशी समाधानकारक नसली तरी त्रासदायक नाही. दि. १४, १५, १८ हे दिवस यश प्राप्तीचे आहेत. बेकारांना नोकरी मिळेल.

महिलांना प्रवासाचा बेत पुढे ढकलावा लागेल. सार्वजनिक कार्यात पुढाकार मिळेल.

विद्यार्थ्यांनी अभिनयाचे गुण असल्यास रंगभूमीसाठी प्रयत्न करावा.

मिथुन : दिलासा मिळेल

मंगळाने तुमच्या राशीत प्रवेश केल्यापासूनच तुमच्या अडचणीने त्रासलेल्या मनाला हिरवळीचा गारवा मिळू लागला आहे. रवी तर आता दहावा झाला आहे याचे चांगले परिणाम तुमच्याबाबतीत प्रत्ययाला येणार आहेत. त्याची सुरुवात या वेळी दिसायला लागतील. बऱ्याच दिवसापासून सतावीत असलेला आजार, हताशपणा आता कमी होईल. नोकरीत आता कोणतीच धास्ती बाळगू नका. वरिष्ठांच्या मनात ओलावा निर्माण होऊन तुमच्या इच्छा पुऱ्या होतील. कौटुंबिक अडचणी, भावाभावातील वाद वा गैरसमज दूर होतील. या आठवड्यात प्रवासाचे शक्य तर टाळा. बेकारांना अगदीच निराश व्हावे लागणार नाही. मात्र त्यांनी राजकीय व्यक्तीबरोबर संबंध ठेवू नये. दि. १४, १५, १८ उत्तम आहेत. महिलांनी एखादा लहानसा घरगुती उद्योग सुरू करावा. भरतकाम, शिवणकाम यात प्रगती. विद्यार्थ्यांना आर्थिक अडचणी जाणवणार नाहीत. लॉटरीत भाग घ्यावा.

कर्क : कर्ज काढू नका

मंगळाने व्ययस्थानी प्रस्थान ठेवले आहे. तो तुमच्या कोणत्याही व्यवसायास सरळ मंजुरी देणार नाही. खर्च तर अफाट करील. अनपेक्षित आजारासाठी एखादा महागाचाही व्यवहार करायला लावील. सारांश जरासे सावधगिरीने वागा. नोकरीत प्रामाणिकपणे काम करा. मालक अगर वरिष्ठ यांच्याविरुद्ध चाललेल्या कोणत्याही चळवळीत भाग घेऊ नका. सहकारी काय करतात व काय बोलतात याकडे लक्ष ठेवा. शेतीची परिस्थिती मात्र सुधारणेची राहील. उद्योगात केलेल्या कष्टाचे चीज होईल. बदली, बढती मागू नका. रेसच्या नादी लागू नका. महिलांनी मुलांच्या संगोपनाकडे लक्ष द्यावे. मुले दुसऱ्या कुणाकडे सांभाळण्यास देऊ नयेत. विद्यार्थ्यांना टंचाई भासणार आहे. अभ्यासात मन रमणार नाही.

सिंह : माघारीची तयारी ठेवा

शनी व्ययस्थानी, रवी आठवा. ही ग्रहस्थिती काही फारशी अनुकूल नव्हे. पण डोके शांत ठेवून आलेल्या परिस्थितीला तोंड देणे हे तुमचे मोठे काम आहे. याचेच प्रत्यय या

उत्तर देणारे पत्रक त्यांनी काढले. आणि गुजराथ सरकारच्या डायरोक्टरेट ऑफ इन्फरमेशनने ते छापून काढले.

—पण मजा अशी की, साक्षात गुजराथच्या मुख्यमंत्र्यांचा खुलासा प्रेस सेन्सारशिपमुळे वृत्तपत्रात प्रसिद्ध होऊ शकला नाही. पण प्रेस सेन्सॉरशिप फक्त वृत्तपत्रांना असल्याने आणि राज्य सरकारला नसल्याने गुजराथ राज्य सरकारने मात्र ' नो ब्रेकडाऊन ऑफ लॉ अॅन्ड ऑर्डर इन् गुजराथ ' व ' इलेक्शन्स इन गुजराथ इन विलअर अॅन्ड पीसफुल अॅटमॉसफिअर दॅन् एनिव्हेअर इन नेशन ' अशा दोन पुस्तिका प्रसिद्ध केल्या.

या दोन्ही पुस्तिकांचा समग्र अनुवाद देण्यापेक्षा दोन महत्त्वाचे मुद्दे सांगून संपवतो............

गुजराथेत राष्ट्रपती शासन असताना विधानसभा निवडणुका झाल्या. सदर निवडणुकीसाठी १८१ जागा होत्या. तरी पण निवडणूक काळात चार खून, सदुसष्ट हिंसक घटना घडल्या. उलट —

गुजराथेत जनता मोर्चाच्या काळात पंचायत इलेक्शन्स झाल्या. सदर निवडणुकीसाठी ४६१२ जागा असतानाही फक्त दोन खून आणि सत्तावीसच हिंसक घटना घडल्या.

वरील आकडेवारी पाहता,...... .. जनता मोर्चाच्या कारकीर्दीतील निवडणुका बऱ्याच शांततेने झाल्या हे कबूल करावे लागेल. किमानपक्षी हिंसाचाराच्या ज्या घटना घडल्या त्या ' अराजकाचा ' आरोप करावा किंवा ' राजकीय गुंडगिरी ' म्हणाव्या इतक्या निश्चितच घडलेल्या नाहीत !

तेव्हा गुजराथ सरकारचा असा दावा आहे की, ' देशातील इतर कोणत्याही प्रांतापेक्षा गुजराथेतील निवडणुका अधिक शांततेने पार पडल्या आहेत. ' याउप्परही जनता मोर्चाने हिंसाचाराचा वापर निवडणुकांत केला असा संशय कोणास असेल तर, ' निवडणुकांतील हिंसाचाराची चौकशी करण्यासाठी पत्रकारांची किंवा लोकसभेची चौकशी समिती नेमली गेली तर गुजराथ सरकार अशा चौकशीचे स्वागतच करेल,' असेही बाबूभाईंनी स्पष्ट केले आहे !

इतक्या स्पष्टीकरणानंतर कावकाव नको म्हणून बाबूभाईंनी इन्क्वायरी कमिशन नेमायचे ते नेमलेच.

—पण ' हिंसाचार नाही घडला तर चौकशी कमिशन कशाला नेमले ?' या हितूभाईंच्या प्रश्नाला बाबूभाईंकडे उत्तर कुठाय् ?

—बाबूभाईंकडेच कशाला ? तुमच्या आमच्याकडे तरी कुठाय् ? ¤

[पुढील अंकी चालू]

वेळी येईल. विरोधक व शत्रू टपून बसले आहेत. त्यांना संधी देऊ नका. राजकारणात तुमच्या बोलण्याचा 'पराचा कावळा' केला जाणार आहे. यामुळे या आठवड्यात स्पर्धा टाळा व माघारीची तयारी ठेवा. नोकरीची स्थिती तशी वाईट नाही. परंतु चालू प्रतिष्ठेच्या कामावरून बदली होण्याची शक्यता दूर ठेवू नका. आडमार्गाने पैसा मिळवू नका. पैशाची ओढाताण होईल. पण दगदगीने का होईना पैसा गरजेपुरता मिळेल. दि. १६, १७, १८ उत्तम. महिलांनी मोठेपणाच्या भलत्या कल्पना मनात ठेवू नयेत. त्यामुळे अपमानाचे दुःख होणार नाही. विद्यार्थ्यांनीही परीक्षेची वेळ हे अवधान ठेवून परिश्रम करावेत. हयगय अंगाशी येईल.

कन्या : झपाट्याने बदल

आजार आणि मानसिक अशांती अजूनदेखील तुमची पाठ सोडत नाही. पण आता ग्रहमान सुधारले आहे. गुरू आठवा संसारातील अडचणी दूर करायला असमर्थ असला तरी पैशाचे पाठबळ मात्र तो निर्माण करील. जुने येणे वसूल होण्यासारखे काहीतरी घडून येईल. उद्योगासाठी मदत वा कर्ज मिळवण्यासाठी योग्य उपाय सुचतील. पत्नीची तब्येत सुधारेल. डोळ्यांचा त्रास कमी होईल. दहावा मंगळ नोकरीच्या दृष्टीने अनुकूल वातावरण निर्माण करील. वरिष्ठांच्या मनातील किल्मिष दूर होण्याचे प्रयत्न होतील. दुय्यम व्यवसायात काही बदल होऊ शकेल. महत्त्वाचा पत्रव्यवहार या आठवड्यात होणार आहे. मन आनंदी होईल असे पत्राचे स्वरूप असेल. कौटुंबिक संबंधात सुधारणा होईल. शुभ दि. १४, १६, १८. महिलांना धांदलीतूनही आता प्रगती साधण्यासाठी मार्ग सापडेल. पैसा मिळेल. विद्यार्थ्यांच्या परीक्षा उत्तम प्रकारे पार पडतील. यश मिळेल.

तूळ : वैवाहिक सौख्य उत्तम

सातवा गुरू ही एक असामान्य अशी ग्रहरचना आहे. ज्यांचे वैवाहिक जीवन असमाधानी असेल त्यांच्या संसारात समाधानाचा सुगंध निर्माण होईल. ज्यांचे विवाह सतत लांबणीवर पडत होते त्यांना या आठवड्यात लग्न ठरल्याचा अभूतपूर्व आनंद मिळणार आहे. नोकरी करणाऱ्यांना वरिष्ठांकडे स्वतःच्या मागण्यासाठी फारशी रदबदली करावी लागणार नाही. तुमच्याविषयीची त्यांची आपुलकी वाढीस लागेल. नातेवाईकांना तुमचा मोठेपणा सांगण्यास आनंद वाटेल. नाट्य अगर चित्रपट यासाठी ज्यांना प्रयत्न करावयाचे असतील त्यांना अनुकूलता आहे. जुने येणे वसूल होईल. दि. १४, १७, १८ कोणत्याही कामात यश देतील. महिलांना साहित्याची गोडी लागेल. लेखिकांना नव्या कलाकृतीची सुरुवात करता येईल. विद्यार्थ्यांना कलाक्षेत्रात प्रसिद्धी मिळेल.

वृश्चिक : थोडी प्रगती

फक्त रवी अनुकूल आहे व त्याच्याच हाती तुमचे हीत करण्याचे तंत्र अवलंबून आहे. हा आठवडा मागच्या आठवड्यापेक्षा अधिक अनुकूल जाईल. आर्थिक बाजू आता काळजीची राहणार नाही. पैसा मिळवण्यासाठी केलेले प्रयत्न सफल होतील. धंद्यासाठी कर्ज मिळू शकेल. शेतीसाठी आवश्यक ती मदत मिळेल. स्वतःचे घर अगर फ्लॅट होऊ शकेल. नोकरीत प्रगतीची चिन्हे दिसू लागतील. प्रमोशनच्या मागणीला वरिष्ठांची अनुकूलता दिसेल. तरी पण अजून थोडे थांबावे लागेल. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांशी सहकार्याने वागावे बेकारी असल्यास ती यावेळी राहणार नाही. दि. १३, १५, १६ हे उत्तम आहेत. महिलांना नोकरीत ताण पडेल. वरिष्ठांची सहानुभूती लाभणे कठीण. विद्यार्थ्यांना स्वैराचाराचा व व्यसनाचा मोह होईल. तो टाळावा.

धनु : प्रगतीची घोडदौड

राशिस्वामी पाचवा झाल्यापासूनच तुमचे मन व शरीर आनंदी झाले आहे. आत्मविश्वास दुणावला आहे. कोणत्याही अडचणी वर मात करण्याचे सामर्थ्य तुमच्या अंगी प्राप्त झाले आहे. आता प्रगतीत खंड नाही. नोकरी असो की स्वतंत्र धंदा असो अनेक योजनांचे आराखडे तयार करू शकाल व त्याच्या पूर्तीसाठी मार्गही सापडेल. पैसा कमी पडणार नाही. प्रतिष्ठा उंचावेल. मोठ्या लोकांशी परिचय होईल. प्रतिष्ठित व श्रीमंत लोकात शान वाढेल. उपासना यशस्वी होईल अडथळे दूर होतील. सूचक स्वप्ने पडतील. मन आनंदी राहील. नोकरीत हितकारक घडेल. दि. १४, १५, १८ अनुकूल घटना घडतील. महिलांना स्वास्थ व आनंद मिळेल. महत्वाकांक्षा पुऱ्या होतील. विद्यार्थ्यांच्या परीक्षा उत्साहाने पार पडतील. यश दुणावेल.

मकर : मानसिक अस्वास्थ्य

गुरु चौथा हा तुमच्या दृष्टीने तरी तसा अनुकूल नाही. तो तुमचे नुकसान काहीच करणार नाही पण सतत अस्वस्थ ठेवील, शंकाकूल ठेवील. मित्राबद्दलदेखील विश्वास वाटणार नाही. गेल्या काही दिवसात जे डावपेच खेळले गेले ते उलटले जाण्याची शक्यता आहे. राजकारणात यशापेक्षा अपयशच पदरी पडेल की काय अशी भिती वाटू लागेल. नोकरीत अधिकाराची पदावनती होऊ शकेल. वरिष्ठांच्या मनात तुमच्या कार्यक्षमतेविषयी शंका निर्माण होईल. बदली अगर कामात बदल देखील घडणारच नाही असे नाही. तरीही तुमचा दरारा मात्र कमी होणार नाही. दि. १५, १६, १८ उत्तम आहेत. महिलांना लॉटरीपासून लाभ होईल. नोकरी कायम होईल. विद्यार्थ्यांना प्रवासात आनंद व नव्या ओळखी मिळतील.

कुंभ : आता माघार नको

शनीने साऱ्या विरोधकांना जाम करून टाकले आहे. मंगळाने पंचमस्थानी प्रस्थान ठेवले आहे. आता तुम्हाला माघारीची कुठेही पाळी येणार नाही. सर्वच क्षेत्रात आक्रमक पवित्रा घेऊन तुम्ही निश्चलपणे उभे राहा. परदेश-प्रवासाचे अचानक जमून जाईल. सरकारी अगर एखाद्या कंपनीच्या कामामुळे ही संधी मिळेल. अनेक रेंगाळलेली कामे आता मार्गी लागतील. उद्योगात नव्या योजना अमलात आणण्यासाठी प्रयत्न केल्यास यश मिळेल. नोकरी करणाऱ्यांना अनुकूल दिवस आहेत. प्रमोशन मिळेल. अडचणीच्या ठिकाणाहून बदली करून घ्यायची असेल तर तसे प्रयत्न करा. आता त्रास अगर अडचणी नाहीत. दि. १५, १६, १९ उत्तम आहेत. महिलांना स्वतःच्या उद्योगात प्रगतीची चिन्हे दिसू लागतील. पैशाची मदत मिळेल. विद्यार्थ्यांना परीक्षेत मोठे यश मिळणार आहे.

मीन : प्रतिष्ठा उंचावेल

रवि पहिला झाला आहे तर गुरु दुसरा झाला आहे. साधारणपणे ग्रह अनुकूल आहेत. मनात असेल ते सफल होईल. इच्छा व वृत्ति उत्तम ठेवा, शुद्ध ठेवा. हा आठवडा एकंदरीत प्रतिष्ठा उंचावणारा आहे. निवडणुकीत अगर एखाद्या मंडळात स्थान मिळेल. लेखनात नवे विचार येतील. प्रभावी असे लेखन होऊ शकेल. टीकावृत्ती सोडा. पत्रकारांनी ललित असे लिहावे ते परिणामकारक होऊन लोकप्रियता लाभेल. प्रकाशकांना आता काळजी करण्यासारखे काही राहणार नाही. नोकरी–धंद्याची परिस्थिती समाधानकारक राहील. कामाचा ताण वाढला तरी चीज होईल. शुभ दि. १३, १७, १८. महिलांना नोकरीत कायम केले जाईल. अनिश्चितता संपेल. विद्यार्थ्यांना वाङ्मयांत महत्त्वाचे स्थान मिळेल. □ □